

Утверждаю

Директор МБОУ «СОШ № 36»

У.А.Касаева

*Рабочая программа
по лезгинской литературе
для 5-9 классов
на 2019-20 учебный год.*

ББК 84.4 (Лезг.яз.)

У-IX классар патал Лезги литературадин образованидин чешнелу программа Дагъустандин илимдинни ахтармишунрин педагогикадин А.А Тахо-Годидин тIварунихъ галай институтдин хайи литературайрин секторда Къ. Х. Акимова туькIуьрнава. Адан бинеда РФ-дин «Образованидин закон» (2012), ФГОС-ар ва Лезги литературадин программа (2012) ава.

Лезги литературадин образованидин программа. У-IX классар.
ТуькIуьрайди - Акимов Къ.Х. - Магъачкъала, 2014. - 100 ч.

Образовательная программа по лезгинской литературе. У-IX классы.
Составитель - Акимов К.Х.. - Махачкала, 2014. - 100 с.

Педагогикадин институтдин сайтда ава. 2014-й.

ГЪАВУРДА ТВАДАЙ ЧАР

Илимни техника йигиндаказ вилик физвай XXI девирди аялриз мектебда гзаф ва дерин чирвилер, классдилай классдалди хкаж жезвай, тайин тир образование, инсанпересвилин ва ватанпересвилин тербия гун истемишзава.

Россиядин Президентди тестикъарнавай «Чи цийи мектеб» теклифда умуми образование хкаждай 6 тереф-истемишун къалурнава: *образование цийи уьлчмейрал элячIун, тIебиш алакьунар авай аялрин тереф хуьн; муаллимрин уstadвал хкажун; мектебра къулай шартIар тешиклун; аялрин сагъламвал хуьн; мектебриз чпин месэлаяр гъялдай ихтиярар гзаф гун.*

Дагъустан Республикадин умуми образованидин мектебра алай вахтунда жуьреба-жуьре программаяр ишлемишзава: чирвилер гузвай программа, яратмишунрин жигъетдай алакьунар хкажзавай программа, спортдин программа ва мсб. Месела, лезги мектебра анжах хайи литературдиз талукъ ихьтин программаяр кардик ква:

1) Лезги ва Дагъустандин литературайрин программаяр. У-ХI классар. - Магъачкъала, 2012-йис. И программаяр хуьрерин мектебар патал я.

2) Лезги ва Дагъусандин литератураяр. Шегьердин мектебар патал программаяр. У-ХI классар. - Магъачкъала, 2002-йис.

3) Литературадин яратмишунрин дибар. Программа. У-ХI классар. - Магъачкъала, 2001-йис. И программеди аялрин алакьун - лезги чIалал литературадин эсерар: макъалаяр, шиирар ва гыкаяяр туькIуьрун ва кхьин - хкажун истемишзава.

Сифте тIварар къунвай къве программдин къилин везифа У-ХI классра кIелзавай аялриз гана кIанзавай чирвилер, кутуна кIанзавай вердишвилер ва алакьунар къалурун я, гъавилай абуруз *чирвилер гудай программаяр* лугъузва.

XXI асирда аялриз тайин тир образование (классдилай классдалди къачузвай чирвилеринни тербиядин дережа) гудай программаяр - *образованидин программаяр* герек я.

Аялри У-1Х классра чирзавай предмет - *Лезги литература* - кьве предметдин (Лезги литературадин ва Дагъустадин литературадин) эсеррикай ибарат хъанва.

Чирвилер гун тербия гунихъ галаз сих алакьада ава, гъавилий муаллимдиз, гъелбетда, гъам образованидин, гъамни тербиядин программаяр герек я. Абур туькӀуьрун, арадал акъудун ва мектебра ишлемишун Россиядин Федерациядин образованидин ва илимдин министерстводи 2-сефер къабулнавай ФГОС-ри - Федерациядин гьукуматдин образованидин уьлчмейри ва РФ-ди 2-12-йисуз къабулнавай «Образованидин законди» истемишзава.

«Россиядин Федерациядин образованидин гьакъиндай» закондин бинеда са жерге важиблу истемишунар эцигнава. Законда къалурнава: *образование* - са мурад-метлебдихъ ялзавай, тербия ва чирвилер гунин нетижада арадал къевезвай, кӀелзавайди ва общество агакъзавай, кӀелзавайдан ва обществодин хийирдиз талуьк агалкъун, гьукуматдин уьлчмейриз жаваб гузвай тербиядин, чирвилерин, зигъиндин, къатӀунрин, вердишвилерин ва алакьунрин дережа, битав къайда, яни система, я. *Образование* - инсандин марифатдин суфат я, ам мектебдин, обществодин ва халкъдин марифатдин ва культурадин таъсирдик кваз арадал къевезва, обществодин хийирдиз элкъевезва ва адан агалкъун жезва.

Образованиди гьукуматдин истемишунриз - ФГОС-диз (Федеральные государственные образовательные стандарты) жаваб гана кӀанзава. ФГОС - гьукуматдин истемишунрин, уьлчмейрин кӀватӀал я, абур кӀелзавайдаз умуми, юкъван пешекарвилин, вини пешекарвилин образование, алава образование гудайла ишлемишда. Умуми мектебда ФГОС-дин 2-несилдал элячӀуни муаллимдивай вичин кӀвалахда ишлемишдай образованидин программада кхъин, а программада гзаф фикир аялар инсанпересар ва ватанпересар, халкъдин медениятдал амалзавай инсанар, чӀуру амалар квачир ва демократический гьукуматдин къанунрин рекъе авай граждана яз, тербияламишуниз гуда.

Образованидин законда кхъенвайвал, Россиядин гьукуматди образованидин гьакъиндай тухузвай сиясатдин бинеда ихътин истемишунар ава: мектебди

аялриз тайин тир образование гун: гъар са аялдин образование къачудай ихтияр чӀур тавун: образование мергъяматлуди хъун; образование илимдихъ галаз алакьалуди (светский образование). гъахълувал ва ихтиярар хуьзвайди (демократический образование) хъун: уьлведа образование къачудай чка битавди хъун ва мсб.

«Лезги литература» предметдин умуми характеристика. Дагъустан республикадин умуми образованидин мектебдин У-1Х классра хайи (лезги) литература, кьилди предмет яз, чирзава.

Лезги литературади халкъдин ацукьун-къарагъун, майишат, психология ва философия, тарих ва культура, музыка ва искусство къалурзава. Милли литература чирун У-У11 классра халкъдин мецин эсерар, абурукай яз «Шарвили» эпосни, чирунилай башламишзава.

У-1Х классра кӀелун теклифзавай предмет литературадин аялрин яшдив къадай метлеблу, кьиметлу ва гуьзел эсеррикай: шииррикайни гьикаяйрикай, поэмайрикайни повестрикай, романрикайни драмайрикай ва мсб. ибарат я. Ам кьве чкадал пай жезва: 1) У-У11 классра - литературадин эсерар кӀелун ва 2) У111-1Х классра - хайи литературадин битав курс чирун.

У-1Х классра аялри юкъван асиррин (Куьре Меликан, Миграгъ Къемеран, Ялцугъ Эминан, Кьуьчхуьр Саидан, Етим Эминан, Алкъвадар Гъасанан ва мсб.), XX асирдин (СтӀал Сулейманан, Нуредин Шерифован, Хуьруьг Тагъиран, Алибег Фатахован, Къияс Межидован, Абдул Муталибован, Забит Ризванован, Алирза Саидован ва мсб.) ва XX1 асирдин (Азиз Алеман, Мурсал Алпанан, Ханбиче Хаметовадан, Мерд Алидин, Абдуселим Исмаилован, Муъзеффер Меликмамедован, Седакъет Керимовадан, Арбен Къардашан ва мсб.) зарийрин эсерар кӀелзава ва чирзава.

Художественный эсерар чирунихъ галаз санал аялри литературадин тарихдикай ва литературадин критикадикай малуматар, литературадин думанар-терминар (*гекъигун, драма, гьикая, кирам, комедия, метафора, повесть, роман, эпигет* ва мсб.) чирда.

Художественный литература аялрин ч1ал ачухарзавай ва девлетлу ийизвай, инсанрихъ галаз рахаз чирзавай, культура хкажзавай ва аялдин личность арадал гъизвай гужлу алат я.

Лезги литературадин образованидин программа алай девирдин илимдинни методикадин истемишунрал - темадин, тарихдин ва галай-галайвилин месэлайрал бинеламиш хъанва.

Учебный плани У-IX класса «Лезги литература» чируниз гъафте 2-2 сят чара авунва.

У-IX класса хайн литература чирунин килин мурад ихтин месэлайрикай ибарат я:

* савадлу, руьгъдин жигъетдай тамам, вилик фенвай, уьмуьрда активнидаказ иштиракзавай, мергъяматлу, жумарт, жемиятда дуьз алакъяар кутлуниз ва хуьз алакъядай инсан тербияламишун, гъахътин инсан арадал гъун;

* аялрин акъул ва къатлунар ва гегъеншарун, абуруз чпин алакъяунар къалурдай рекьер жагъуриз, мурадар ва къастар килиз акъудиз чирун;

* литеатурадин килин эсерар клелиз, чириз ва анализ ийиз чирун, абурун хъсан-писдай кил акъудиз вердишарун, эсердин къурулушдинни мана-метлебдин битаввал аннамишиз чирун;

* художественный литература - ч1алан уstadвал-искусство тирди, искусство яшайишдихъ галаз сих алакъяда авайди чирун;

* художетвенный эсер клелиз, суьгъбетиз, аннамишиз, анализ ийиз яваш, классдилай классдалди истемишунар хкажиз, чирун;

* клелай эсердиз хас къетленвилер аннамишун, абур анализ авун, абуруз талукъ жуван фикирар, веревидер ва къимет арадал гъун;

* чирвилер къачуниз талукъ умуми месэлаяр (жуван гьерекатдин мурад вуч ят1а тестикъарун, ам планламишун ва килиз акъуддай рекьер тайинарун, герек малуматар жагъурун ва абур веревирдун, жуьреба-жуьре ктабрикай, гафарганрикай ва Интернетдикай менфят къачун) гъялиз ва ишлемишиз вердишарун.

«Лезги литература» предметдин къиметлу терефар. Инал сифте нубатда къейдна кланзава: гъам чи милли мектебдин, гъам гъар са предметдин килин везифа пуд месэладайкай-гьерекатдикай ибарат жезва: 1) чирвилер гун; 2) тербия гун; 3) образование гун.

И пуд месэлани хайи литеатура чирунин карда лап важибллубур я: абур мектебда ва гъар са муаллимдин клвалахда, гъар са тарсуна, сад-садахъ галаз сих алакъяда аваз, са битав гьерекат хъиз, киле физва. Чун абуруз, анжах клелунин йисан нетижаяр къадайла, килди-килди килигзава.

И килигунни шартлуниди жезва: аялриз У-IX класса хайн литературадай гихътин чирвилер, вешишвилер ва алакъяунар хъанат1а тайинарзава; образованидин дережа анжах аялди куьтягъай классди къалурзава; аялри къачузвай тербиядин дережа «хъсан» ва «пис» гафаралди куьтягъзава, абурун киле ва рикле вуч ават1а (глебии илимдихъ инанмиш яни, ислам диндихъ инанмиш яни, вахабит яни ва мсб.) тайинарзава.

Литературадихъ аял тербияламишдай, адан рикле экуь мурадар куьк1уьрдай, илимдал бинелу фикирар авай, веревирдер ийиз алакъязавай инсан-личность арадал гъидай зурба къуват ава. Литературади аялар жуван халкъдин, къунши халкъарин ва вири дуьньядин ахлакъдин, марифатдин ва эдебдин вири терефриф агудна, ватандин тамам гражданин яз, тербияламишна кланзава. Литераурадин образованиди ихтин **мурадар** килиз акъудиз куьмек гана кланзава:

* намус михъи, къени фикирар ва мурадар авай, экуь ва азад гележегдихъ ялзавай, инсаниятдиз хийирлу зат1ар теснифиз кланзавай маман кас-личность тербияламишун;

* клвале, жемиятда ва дуьньяда киле физвай гьерекатрин жаваб гуз алакъядай, ватандин гражданиндин гъисс авай ва жавадарвал вичин хивиз къачуз алакъядай инсан тербияламишун;

* гъакъикъадиз ахлакъдинни марфатдин вилерай килигдай ва дуьз къимет гудай, инсанрин арада авай алакъяар мадни михъибур ва гуьрчегбур хъана

к'анзавай; гъахтин чешнеяр литературдин эсеррай жагъурдай инсан тербияламишун;

* литература чирун регъят авун патал аял яратмишунин к'валахдив мукъва авун. адан алакьунар ва вердишвилер вилик тухун ва геъгеншарун.

Литература чирунин нетижаяр гъар к'елунин йисан эхирда, к'елай классдин программа чир хъанвайди тайинарна, аял ч'ехи классдиз акъуддайла, къада.

Тарс гун, яни чирвилер гун, классдилай классдалди образование хкажун, тербия гун ва ватандиз вафалу гражданар арадал гъун. - муаллимдин яратмишунин к'валах я. Гъар са тарс планламишун, тешкилун, къиле тухун ва мураддив агакъун муаллимдин чирвилерилай ва метлеблун тарсар гудай амалар, къайдаяр ва технологияр яратмишишиз алакьунилай, алай девирдин методикадин къайдаяр ва технологияр, *метапредметдин алакьаяр* ишлемишунилай аслу я. ФГОС-дин бинеда сифте яз эцигнавай *метапредмет*, *метапредметдин алакьаяр*, *метапредметдин къайда* терминрихъ ихътин мана ава: предметдилай къерехдай аялриз гуз жадай чирвилер, чирвилерин алакьаяр, методикадин са амал, къайда ва я технология. Метапредметдин къайда - им аялди мектебда ва к'вале чирвилер къачун патал къиле тухузвай вири жуьредин гъерекатар, аялдилай вичин чирвилер артухариз ва вич вилик кутаз алакьун. фагъумлувилелди ва йигиндиз масадан чирвилер ва яшайишдин тежриба вичиз къачун я. И жуьреда чирвилер къачун ва образование хкажун илимдинни методикадин тайин ва битав къайдадин. системадин, бинедал алаз къиле фена к'анда.

Образованидин программайри муаллимдиз вичин к'валахдин нетижаяр вилик амаз планламишун ва абур къазанмишун теклифзава. к'валахдин нетижаяр пуд чкадал пайнава: *аялдинбур*, *предметдинбур* ва *метапредметдинбур* предметрин арада авай алакьайринбур.

Аялдин нетижаяр ихътинбур хъун лазим я: текст ачухдаказ, дуьздаказ ва йигиндаказ к'елиз хъун; текст уstadдаказ к'елун; к'елай текстинакай жуван

фикирр лугъун, жуваз ам хуш хъанани, хъаначни къалурун; вичиз к'елиз хуш эсерар. ктабар хъун.

Предметдин нетижаяр ихътинбур хъун лазим я: программада къалурнавай эсерар дуьздаказ аннамишиз алакьун; к'елай эсерар чир хъун; к'елай эсер анализ авунин бинеяр чир хъун; литературдин илимдин гафар-терминар (абур программада къалурнава) ишлемишиз чир хъун. алакьун.

Метапредметдин нетижаяр ихътинбур хъун лазим я: к'елай эсердин план туьк'луьриз хъун; эсердин мана жуьреба-жуьре суьгъбетиз алакьун; эсер гъялдайла. жуван фикир тестикъарзавай агъвалатар, бинер, цитатаяр жагъурун; жуван къейдер тестикъариз алакьун.

Метапредметдин къайдади аялриз жуван халкъдин, республикадин ва дуьньядин ч'аларикай, литературадикай, тарихдикай, географиядикай, этнографиядикай, музыкадикай, искусстводикай, философиядикай, астрономиядикай ва маса илимрикай малуматар чирзава. абур сад-садахъ галаз галк'луьриз вердишарзава.

Образованидин программайрин вилик ихътин важиблун месэлаяр гъялун акъвазнава:

- аялри милли литература жуван халкъдин руьгъдин ч'ехи вакъиа, культурадин дережа ва ахлакъдин адетар хуьзвай агалкъун яз гъиссун;
- литературадин эсерар к'елун жуван акъулдин, алакьунрин ва ахлакъдин дережа хкажзавай, мектебда гузвай вири предметар регъятдиз чирзавай, хъсан ва пис сад-садавай къакъудиз вердишарзавай рехъ яз къабулун;
- литературадин эсерар к'елуникай авай хийир (к'елунин жуьреяр ишлемишун, к'елайдан мана-метлеб аннамишун, к'елай эсерар гъялуна иштиракун, абуроз гузвай къимет тестикъарун) тайинарун;
- образование давамарун патал гзаф к'елун. рахунрин ва кхьинрин дережа хкажун лазим тирди фагъумун;
- герек эсерар хкъагъиз, к'елиз ва аннамишиз. алава ктабрикай-справочникрикай менфят къачуз алакьун.

Образованидин программайрин кьетIенвилерикай сад муаллимдиз вичин кIвалахда методикадин цIийи амалар ва кьайдаяр, ТСО и Интернет ишлемишун теклифун, тарсуна жуьреба-жуьре варианттар ишлемишун патал материалар гун, муалимди ва алри хкгъай, абуруз бегенмиш хьа йи эсерар чирун, вири месэлайрихь са битаввал ва алакълувал (система) хьун я.

У-IX классар патал Лезги литературадин *образованидин программаяр* сифте яз туькIуьрнава. Абуз гъавурда твадай чарчикай, пуд паюникай, гъар пайни пуд параграфдикай ибарат хьанва:

1. Аялриз У-ХI классра хайи литературадай гудай образование: Аялриз У-IX классра хайи литературадай гудай чирвилерин мана; У-IX классра аялрин гьерекадар; У-IX классра аялри кьачудай образованидин дережа.

11. Образование тешкилдай рекьер: Чирвилер гудай темайрин план; Образование ахтармишдай рекьер; Классдилай кьеце тухудай кIвалах;

111. Аялриз чирвилер гуз куьмекдай рекьер: Техникадин алатар патал тадаракар; Илимдинни методикадин литература; Аялрин чирвилериз, алакьунриз ва вердишвилериз кьимет гудай уьлчмеяр.

Образованидин программайрин сад лагъай паюнун сад лагъай параграф «Аялриз У-IX класра хайи лиературадай гудай образование» 2 паюникай ибарат хьанва: Лезги литературадин эсерар ва Дагъустандин халкьарин литературадай кьачунвай эсерар. Абурун бинеда Лезги литературадай У-IX клссар патал гьукуматдин уьлчмеяр (2007-йис), Лезги ва Дагъустандин литературайрин учебный программаяр (2012-йис) эцигнава.

Теклифзавай Образованидин программаяр чешнединбур ва тахминанбур я, абузал бинелу хьана, гъар са муаллимди вичин кIвалахдин программаяр теснифда.

1.У-ХI классра литературадай гузвай образование

1) Образованидин мана

У КЛАССДА

Художественный литературадин мана ва метлеб. Художественный эсер кIелуни инсандин руьгьдин девлет артухарун, культура хкажун.

Хайи литература учебный предмет я. Литературадикай, гафунин искусстводикай хьиз, сифте баянар

Литературадин илим. Литература. Художественный литература.

ХАЛКЪДИН МЕЦДИН ЭСЕРАР

Махар

«Пачагъ хьайи яц», «Вафалу дустар»

«Пачагъ хьайи яц» махуна ахмакьвал ва кьанихвал негъ авун. Махунин кьилин фикир ва художественный кьетIенвилер.

«Вафалу дустар» махуна халис дуствал кьалурун. Кьилин игитар ва абурун кьаматар.

Махар туькIуьр хьунин кьайда. Абурун темаяр ва кьилин фикирар. Чалан кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. «Къаридиз куьмек гайи кьушар», «Тапан кьин кьур жанавур».

Литературадин илим. Махар. Махарин жуьреяр.

КЪАРАВИЛИЯР

«Вишришар»

«Вишришар» къаравилида тапархъан Шагьмураданин Исламан кьаматар. Къаравилидин кьилин фикир.

Алава кIелун патал. «Квасади кутур цикIен».

Литературадин илим. Къаравилияр.

Мисалар

Мисалра хайи халкъдиз, ватандиз авай кIанивал къалурун, темпелвал ва алчахвал негъ авун. Душманриз акси женг тухуникай, зегъмет чIугуникай, девлетлувиликайни кесибвиликай, дуствиликайни юлдашвиликай халкъдин мисалар. Факай мисалар. Мисалрин чIалан гуьрчегвал. Мисалрай халкъдин акбул, камал акун.

Мисалрин дуьм-дуьз ва куьчуьрмишнавай мана.

Литературадин илим. Мисалар. Гекъигунар.

МискIалар

МискIалра халкъдин акбул, фагъумлувал, яратмишдай алакьун. МискIалрин художественный къетIенвилер.

Литературадин илим. МискIалар.

ЛИТЕРАТУРАДИН МАХАР

Межид Гъажиев. «Гъалиб хъайи кфил».

«Гъалиб хъайи кфил» эсерда къуьзуь чубан Юсифан къамат. КицIин вафалувал. Дагъвидивай азадвални ватан къакъудиз кIан хъайи душманар негъ авун. Махунин художественный къетIенвилер.

Литературадин илим. Литературадин махарикай малуматар. Эпитет. Олицетворение.

XVIII–XIX АСИРРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Къуьчхуьр Саид. «Чубарук», «Аквазвач заз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Чубарук» шиирда тIебиатдин шикилар, шиирдин килин фикир. Шиирдин чIалан, ам тукIуьр хьунин къетIенвилер: ранг ядай гафар ва рифмаяр.

«Аквазвач заз» шиирда шаирдин килел атай бедбахтвал къалурун. Ханарин зулумдиз акси фикарар. Эсердин художественный къетIенвилер.

Алава кIелун патал. Къ.Саид. «Лянет». Чепиви Навруз. «Бязибуруз килигна зун».

Литературадин илим. Эсердин тема ва килин фикир.

Мазали Али. «Ватан», «Кесибвал».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Ватан» шиирдай шаирдиз хайи хуьр рикIивай кIанзавайди акун Ватандихъ авай муьгъуьббат къалурзавай чIалан такъатар. Шиирдин килин мана.

«Кесибвал» шиирда халкъдин дуланажагъ къалурун. Шиирдик квай ранг ядай гафар ва абурун метлеб.

Алава кIелун патал. М.Али. «Жегъилриз тавакьу».

Литературадин илим. Лирика ва лирикадин игит.

Етим Эмин. «Билбил». «ХупI ярашугъ я!»

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Билбил» шиирдин тема. Билбилдин къамат ачухарзавай чIалан такъатар. Эсердин килин фикир.

«ХупI ярашугъ я!» шиирда яшайишдин шикилар, вуч квез ярашугъ ятIа, тайнарун. Шиирдин чIалан къешенгвал.

Алава кIелун патал. Е. Эмин. «Тумаьк яц», «Къах тIуьр кац», «КIекрез».

Предметрин арада алакъа. Музыка. Е.Эминан чIалариз лезги композиторри теснифнавай авазар. Культура ва адетар. Е. Эминан эсерра лезги халкъдин адетар.

СтIал Сулейман. «Судуяр», «Итимвал хъсан я».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Судуяр» шиирда дуванбегрин къаних суфатар къалурун. Ранг ядай гафарин куьмекдалди абурун амалдарвал. фендигарвал ачухарун. Шиирдин чIал гуьрчегардай такъатар.

«Итимвал хъсан я» шиирдин килин фикир ачухарун.

Алатай замана чи девирдив гекъигуналди С. Сулейманан эсеррин килин фикир ачухарун.

Алава кIелун патал. С.Сулейман. «Фекъияр», «Девлетлуяр, чиновникар».

Литературадин илим. Эпитет. Олицетворение. (*Чирвилер гегьеншарун*)
Метафора.

Предметрин арада алакъя. Тарих. Чи Ватандин алатай девирдикай суьгьбет.

Нуредин Шерифов. «Авани?», «Экъеч!а!»

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Авани?» ва «Экъеч!а!» шиирра кесиб халкъдиз вичин азадвал патал женг чугуниз эвер гун. Шииррин кьурулуш ва ч!алан такъатар абурун манадихъ галаз кьун. Шииррин килин фикирар.

С. Сулеймананни Н. Шерифован яратмишунрин мукъавал.

Ахцегъ Гъажи. «Рабочидин чар»

«Рабочидин чар» шиирда виликдай Бакудин рабочийрин агъур гьал. Шаирди Баку хътин еке шегьердиз «зиндан» ва «гъурбат» лугъун. Шиирдин килин фикир ва ч!алан такъатар.

Алава к!елун патал. А.Гъажи. «Хабар це».

Предметрин арада алакъя. Тарих. Фяле синиф арадал атун.

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАЙРИКАЙ КУЬРУЬ МАЛУМАТАР
АБУРУН ТІВАР-ВАН АВАЙ ВЕКІЛАР ВА ЧІЕХІ ЭСЕРАР КЪИЛИН ТЕМАЯР ВА
КЪАРАГЪАРЗАВАЙ МЕСЭЛАЯР

Щаласа Гъамзат. «Филни цегъ»

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар. «Филни цегъ» басняда вичин кьуватдихъ инанмиш филдин лавгъавал. Гъвеч!и цекврен вилгъевал, эсердин килин фикир.

«Вуж акьуллу ят!а, гъам гъалиб жада». – мисалдин мана ачухарун.

Алава к!елун патал. ЦІ.Гъамзат. «Маймунни харат уст!ар», «Меци кьилел бала гъида».

Литературадин илим. Басня.

**Азиз Иминагъаев. «Фяледин уьмуьр»,
«Зулум куьтягъ хъана»**

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

Вилик девирда фялейрин бахтсуз кьисмет: агъур зегъмет, каш-мекъ, ихтиярсузвал. Абур хузаинри, десятникри истисмар авун. Шаирди фялейриз азадвал патал женгиниз эвер гун. «Зулумар куьтягъ хъана» шиирда инкъиладикай хабар гун. фялеяр зулумдикай хкатунал шадвал авун.

Эсеррин художественный такъатар ва килин фикир.

Алава к!елун патал. Мегъамед-Эфенди Османов. «Къумукърин адет».

Предметрин арада алакъя. Лезги литература. Ахцегъ Гъажидинни Азиз Иминагъаеван эсеррин мукъавал.

XX-XXI АСИРРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Хуьруьг Тагъир. «Малла Иса».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

Куьгъне заманда кесибрин гьал. мавгъуматди халкъ вичин зунжурралди арушун. Поэмада Малла Исадин къамат. Малла Исадинни кечмиш хъайи Шерифан папан арада хъайи рахун ва поэмада адан метлеб. Фекидин къанихвилiz кесибри гайи жаваб. Поэмадин эхиримжи бендерихъ авай метлеб.

Поэмадин килин игитрин къаматар.

Поэмадин килин фикир, художественный такъатар.

Литературадин илим. Поэма. Литературадин игит. Суьрет.

Алава к!елун патал. Х.Тагъир. «Ахцегъар», «Багълара».

Алибег Фатахов. «Риза» .

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Риза» гъикаяда етимдин кьисмет. Гъикаядин килин къаматар.

Ц!ийи уьмуьр, ц!ийи кьурулуш мягъкемарун патал женгиниз экъеч!навай халкъдин баркаллу зегъмет, уьткъемвал ва ватанпересвал. Гъикая кхьинин тегъер ва ч!алан къешенгвал.

Алава кѣлун патал. А.Фатахов. «Зулун йиф». Абидин Камиров. «Зулун шикилар».

Литературадин илим. Гьикая. Жанр. Сюжет. Композиция.

Шагь-Эмир Мурадов. «Базар-Дуьзуй», «Турфан».

Шаирдин яратмишунрин рекьикай куьруь малуматар.

«Базар-Дуьзуй» ва «Турфан» шиирра хайи тебиатдин шикилар, жегьилри дагьдин куклушар муьтлуьгьарун. Шииррин чѣлан кьетленвилер ва кьилин фикирар.

Алава кѣлун патал. Ш.-Э.Мурадов. «Азиз Сулейман». Саидмет Самури. «Дагьлар».

Забит Ризванов. «Диде, кѣвал ва чуьнгуй», «Самур».

Шиирра диде, хайи ватан кѣлан хьунин гьиссер. Шииррин кьилин фикирар, туькѣуьр хьун ва чѣлан такьатар.

Алава кѣлун патал. З.Ризванов. «Паласа», «Гатфар», «Гатун марф». Седакьет Керимова. «Цуьквер».

Предметрин арада алакьа. Музыка. Лезги композиторри З.Ризванован чѣлариз теснифнавай авазар.

Алирза Саидов. «Ашукь яз хьурай».

Шаирдин яратмишунрикай куьруь малуматар.

Шиирдин мана ва ам туькѣуьр хьунин тегьер. Кьилин фикир ва художественный кьетленвилер. Ватанпересвилин гьиссер кьалурзавай такьатар. Шаирдин фикирар гьакьикьатдихъ галаз кьун.

Литературадин илим. Метафора. Эпитет.

Алава кѣлун патал. А.Саидов. «Дагьви я зун». Мегьамед Агьа. «Медалар алай кицѣ», «Шапѣа». Кьадир Рамазанов. «Лезгияр» Абдурагьман Межидов. «Багьа я», «Гьевес».

Предметрин арада алакьа. Музыка. А. Саидован чѣлариз лезги композиторри теснифнавай музыкаар.

Жамидин. «Чинерар», «Лавгьа фере»

Шаирдин уьмуьрдикай куьруь малуматар.

«Чинерар» шиирдин мана-метлеб. чѣлан такьатар ва кьилин фикир.

«Лавгьа фере» басниин манна-метлеб.

Лезги шаирдин зарафатдин ва ягьанатдин чѣлар.

Литературадин илим. Зарафат. Хьвер. Ягьанат.

Ханбиче Хаметова. «Ватан».

Хайи ватандин шикилар ва агалкьунар, абур инсанриз кѣлан хьун.

Шаирди вичин эсерда кьалурзавай гьерекатар алай йикьан гьаларихъ галаз гекьигун.

Алава кѣлун патал. Х.Хаметова. «Стхадиз кагьаз». Назир Мирзоев. «Кьизилдин хтар» повестдай чѣлук. Омар Гьуьсейнов. «Ватан».

Предметрин арада алакьа. Х. Хаметовадин чѣлариз лезги композиторри теснифнавай авазар.

Мердали Жалилов. «Фу».

Поэмада фу халкьдин девлет, суфрадин шагь тирди тестикьарун. Фаз гьуьрметдай адет рикѣл хкун.

Поэмадин кьилин мана, художественный кьетленвилер ва кьешенг чѣл.

Алава кѣлун патал. М.Жалилов. «Зи чил», «Авач гьунар, чѣхи жафа галачиз». Айнар Султанова. «Зун лезги я!»

Абдул Фетягь. «Дурнайрин аваз».

«Дурнайрин аваз» гьикаяда инсанрин ислягь зегьмет. Дяведин йисар рикѣл хкун. Мустафадин кьамат. Гьикаядин кьилин мана ва художественный кьетленвилер.

Алава кѣлун патал. А.Фетягь. «Зи лезги чѣл». Седакьет Керимова. «Каруяр».

Арбен Кьардаш. «Гьуьзел баде».

Шиирда яшлу инсандиз гьуьрмет авун. Дагьларин хьсан адет хуьн.

Шиирдин чІал шаирди вичин гиссер кьалурун патал ишлемишнавай такьатар. Шиирдин кьилин фикир.

Алава кІелун патал. А.Къардаш. «Диде». «Ата бубадин сес». Фейзудин Нагъиев. «Пуд мани». Назир Гуьлметов. «Дагъ дагълу я лезгидин».

Предметрин арада алакьа. Музыка. «Диде» мани: гьава Мегьамед Гьуьсейнован, гафар Арбен Къардашан, тамамарзава Хийирбег Асланбегова.

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Дагъустандин халкъарин XX асирдин литературайрикай куьруь малуматар. Бажарагълу векилар ва кьилин эсерар.

Абумуслим Жафаров. «Лувар квай зиянкар»

повестдай чукар.

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

Повестда тебиатдин гуьрчег шикилар. Хайи тебиат кьалурунин карда заридин чІалан уstadвал Ихтилатчидин гьунар. Тебиат кІан хьун виридан буржи тирди ачухарун.

Гьикаядин кьилин фикир ва художественный кьетІенвилер.

Литературадин илим. Повесть. Сюжет ва композиция.

Алава кІелун патал. Анварбег Култаев. Тебиатдикай шиирар.

Мегьамед-Султан Ягъев. «Салават»

повестдай чукар.

Повестда тамуз феи гадаяр. Расулни Мурад, сурун кьванерал дуьшуьш хьун. Абдурагьман бубади партизанрин дестедин жегьил разведчик Салават рикІел хкун.

Салаватан кьилихар, гьерекатар ва кьамат ачухарун. Повестдин чІал ва кьилин фикир.

Алава кІелун патал. Муса Мегьамедов. «Тапус». Юсуф Хаппалаев. «Самурдин кьерехрив».

Литературадин илим. Повесть. Критика.

Предметрин арада алакьа. Тарих. Дагъустанда граждан дяведин йисар.

У1 КЛАССДА

Художественный литературадикай авай чирвилер гегьеншарун. Ада уьмуьр кьалурзавайди ачухарун.

Литература. Художественный литературадин жинсер. Литературадин игит.

ХАЛКЪДИН МЕЦИН ЭСЕРАР

Манияр.

Лезги халкъдин адетрихъ, майишатдихъ галаз алакьалу манияр: лайлар, бендер, ясдин манияр, лирикадин манияр.

Къагьриманвилин манияр. «Бахтавар» ва «Надир шагъ кукІваруникай» манийра халкъдин къагьриман рухвайрин кьаматар. Къагьриманвилин манийрин кьилин фикирар ва художественный кьетІенвилер.

Советрин девирдин манияр. Къазимегьамед Агъасиевакай ва Мукьтадир Айдунбековакай манияр. Абурун кьилин фикирар.

Литературадин илим. Мани. Манийрин жуьреяр.

Махар

«Гьуьлуьн шив», «Акьулла данарбан».

«Гьуьлуьн шив». «Акьулла данарбан» махарин мана. иштиракзавай ксар ва абурун кьилихарни гьерекатар. Махара халкъдин хьсан хесетар ва зегьмет чуьгунал рикІ хьун. Дамах гвачирвилин, акьуллувилин, кьуватлувилин, гьахъ гвайвилин, хьсанвилин тариф авун ва пехилвал, темягькарвал негъ авун. Гьахълувал гьахъсузвилел, жумартвал мискьивилел, акьуллувал ахмакьвилел, ватанпресвал хаинвилел гъалиб жадайдагъ халкъдин инанмишвал.

Махара акьулла, фагьумлу инсанар гъалиб хьун.

Махарин чІалан гуьзелвал: эпитетар ва гекьигунар гзаф ишлемишун.

Алава кІелун патал. «Авчи Пирим».

Литературадин илим. Художественный жигъетдай махарин къетӀенвилер.
Махарин чӀал.

ЛИТЕРАТУРАДИН МАХАР

Хуьруьг Тагъир. «Балашан зиянкар кац».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.
Махунин мана, кьиле физвай вакъияяр. Эсер халкъдин мецин яратмишунриз
мукъва хьун. Угъривал негъ авун. Эсер шиирралди кхьин. ЧӀалан гуьрчегвал.
Къилин фикир.

Литературадин илим. Мана ва метлеб. Ритм ва рифма.

XVIII-XIX АСИРДИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Къуьчхуьр Саид. «Душман ханариз».

Шаирдин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай малуматар.
Кесиб халкъдиз гужарзавай ханариз шаир ачухдиз акси экъечӀун. Халкъдин
душман са хан ваъ. вири ханар, беглер, девлетлуяр тирди тестикъарун.
«Душман ханариз» шиирдин къилин фикир.

Шиирдин туькӀуьр хьунухъ. ранг ядай гафар ишлемишун.

Къуьчхуьр Саидан шаирвилин устадвал.

Алава кӀелун патал. Къ. Саид. «Тавурай».

Предметрин арада алакъа. Искусство. Художник Абид Азизова чӀугунвай
Къ. Саидан шикил. Бугъдабеке хуьре 2012-йисуз эцигнавай гуьмбет. Театр.
Тамаша «Ашукъ Саид».

Етим Эмин. «Дуьньядиз», «Дуьнья гьей».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.
«Дуьньядиз» шиирда шаир яшамиш хъайи вахтунин шикилар
(къайдаяр, адетар, социальный зидвилер ва женг) къалурун.
Шиирдин къилин, фикир туькӀуьр хьун. чӀалан къешенгвал.
«Дуьнья гьей» шиирда вилик кӀелай эсердин тема, гьиссер
тикрар хьун. Шаир девирдин адетриз акси хьун.

Алава кӀелун патал. Етим Эмин. «Яру. шару гуьллуь чит».
«Стхаяр».

Предметрин арада алакъа. Музыка. Е.Эминан чӀалар-манияр.

Литературадин илим. Лирика. Гипербола. Ярж.

Миграгъ Мардали. «Етимдикай»,

«Шалбуз дагъдиз».

«Етимдиз» шиирда къалурнавай гьалар гьакъикъатдихъ галаз кьун. Шиирдин
къилин фикир ва художественный къетӀенвилер.

«Шалбуз дагъ» шиирда социальный фикирар: шаир дагъдин секинвилел рази
тахьун.

Алава кӀелун патал. Миграгъ Мардали. «Миграгъиз хтайла лагъай чӀал».
«Жуван пеше».

Кесиб Абдуллагъ. «Чир хъанайтӀа кӀелиз-кхъиз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.
«Чир хъанайтӀа кӀелиз-кхъиз» шиирдин тема. художественный къетӀенвилер
ва къилин фикир. Ранг ядай гафар ишлемишун. Кесиб Абдуллагъан эсерар
халкъдин чӀалариз мукъва хьун.

Алава кӀелун патал. Кесиб Абдуллагъ. «Дуьньяда».

ДАГЪУСТАДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Гьахьун.

Дагъустандин халкъарин литературайрикай авай чирвилер гегъеншарун. XIX
асирдин литературайрин векилар ва чӀехи эсерар.

Умаран Батирай. «Къаварални кимерал за манияр лагъанай».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.
Шаирди вичин девирдин къайдаяр негъ авун. Девлетлуьри шаир жерме авун.
Шаирдин мурад халкъдиз манияр лугъун, абуруз гьакъикъат къалурун тирди
ачухарун.

«Уьмуьрдикай манийра» гьакъикъат дуьздаказ къалурун Лежбердин къайтгъяр, девирдин зидвилер, инсанрин арада авай барабарсузвал акун.

У. Батираян шииратдин къетIенвилер.

Йирчи Къазакъ. «Итим гьихътинди хъана кIанда», «Сибирдай кагъаз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Итим гьихътинди хъана кIанда» шиирда вафалувилин, вилегъвилин, гьахъ кардин тариф авун. Намуслу хъуниз эверун.

«Сибирдай чар» шиирдай шаирдин уьмуьр акун. Шиирдин къилин фикир ва художественный къетIенвилер.

Й. Къазакъан шииратдин къетIенвилер ва метлеб.

XX-XXI АСИРРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

СтIал Сулейман. «Жувакай ихтилат»,

«Дидедиз», «Веледдиз».

Шаирди авур ихтилатда вичин уьмуьр къалурун.

«Дидедиз» шиирда хвавилин гиссер, абур къалурзавай чIалан такъатар. Шиирдин къилин фикир.

«Велледиз» шиир насигъатдин эсер тирди ачухарун, аялриз тербия гунин карда адан метлеб.

С.Сулейманан шииррин художественный къетIенвилер ва кIиметлувал.

Алава кIелун патал. С.Сулейман. «Рушариз». «Мусурман». **Н.Шерифов.** «Садвал».

Предметрин арада алакъа. Музыка. С. Сулейманан чIалариз лезги композиторри теснифнавай авазар. **Музей.** СтIал Сулейманан кIвал-музей.

Абдул Муталибов. «Ватан».

Шаирдин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай малуматар.

Шаирдиз хайи ватан кIан хъун. Ватандиз вафалувал къалурун патал чIалан такъатрикай менфят къачун.

Алава кIелун патал. А. Муталибов. «Багъаханум», «Хуьруьн булах» **Балакъардаш Султанов.** «Батрак Агъмедан кьиникъ».

Предметрин арада алакъа. Музыка. А. Муталибован чIалариз композиторри теснифнавай авазар.

Литературадин илим. Гипербола. Ярж.

Къияс Межидов. «Урусатдин цуьк» пьесадай чIук.

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Пьесада лезги жегъил чубандинни урус рушан къаматар. КтIай адетрал хуьруьн. Жегъилар чпин мурадлив агакъун. Пьесадин къилин фикир.

Алава кIелун датад. Къ.Межидов. «Лекърен капаш». **Имам Асланов.** «Лезги чIал».

Литературадин илим. Диалог ва монолог. Пьеса. Драма. Комедия.

Литературадин критика. Къ.Межидован эсеррикай Гъ.Гашарован фикирар.

Предметрин арада алакъа. Театр. Лезги театрдикай малуматар.

Мурадхан Шихвердиев. «Рагъ къаршиламишзава» повестдай чIук.

Писателдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Рагъ къаршиламишзава» повестдин тема, композиция ва къилин къаматар. Вакъифан уьмуьр ва къамат тележегдикай умуд хкат тавун.

Повестдин къилин фикир ва художественный къетIенвилер.

Алава кIелун патал. Межид Гъажиев. «Къарагуьз».

Литературадин илим. Сюжет ва композиция. Литература-дин игит.

Байрам Салимов. «Ядигар».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Поэмада хайи тебиатдин лишанар ва халкъдин баркаллу зегъмет. Вагъши душманди чи уьлкведал гъужум авун. Гъалибвал патал халкъдин садвал. Бубадиз хци, къене портсигарни туна, посылка ракъурун ва бубадила хтай чарчин таъсир. Бубайрин крар рухвайри давамарун.

Поэмадин кылин фикир ва художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. Б. Салимов. «Лацу къванерикай риваят». **Лезги Нямет.** «КцIар». «Хуш хъана заз».

Литературадин илим. Поэма. Художественный кьамат.

Ибрагъим Гьуьсейнов. «РикIин кIусар».

«РикIин кIусар» шиирда инсанрал, ватандал ашукъ шаирдин фикирар ва гьиссер. Эсердин художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. И.Гьуьсейнов. «Алкьвадрин дереда», «Зи уьлкве», «Лезгистанда мелер ава». **Буба Гьажикъулиев.** «Мариядин тар», «Дагъда сел».

Предметрин арада алакъа. Музыка. И. Гьуьсейнован чIалариз лезги композиторри теснифнавай авазар.

Абдулбари Магъмудов. «Стхаяр».

Гьикаяда мехъерин адатар ва инсанрин кьаматар

Гьикаядин кылин фикир ва композиция.

Алава кIелун патал. А. Магъмудов. «Булахдал». **Иззет Шерифов.** Ватандикай шиирар.

Литературадин илим. Пейзаж.

Жамидин. «Шурва», «Масадаз атIай фур».

«Шурва» шиирда кьве чин алай инсанар русвагъ авун, авамвилел хъуьруьн. «Масадаз атIай фур» шиирдин кылин фикир – масадаз писвал тавуниз эвер гун.

Жамидинан эсеррин художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. Жамидин. «Куьмекдиз ша, гьерекат». **Ханбиче Хаметова.** «Верхи тар».

Литературадин илим. Сатира ва юмор. Хъвер ва ягъанат. (*Чирвилер гегъеншарун*).

Азиз Алем. «Дагъда марф», «Херосима».

Шаирдин яратмишунрин рехъ.

А Алеман лирика: тIебиатдин шиирар.

Лирикадин художественный кьетIенвилер везин. ритм. рифмаяр.

Алава кIелун патал. А.Алем. «Билбил», «Жанлу хазина».

Мурсал Алпан. «Ирс», «Веси

Шаирдин эсерра ватан кIан хьунин гьиссер ачухарун. Бубайрин ирс хуьниз эвер гун. Весидин мана-метлеб.

Алава кIелун патал. М.Алпан. «Лезги чIал» **Тажидин Агъмедханов.** «Булах», «Ачкара».

Муьзеффер Меликмамедов. «Зи бахтуниз

акъатай чIал», «Зи чил я ам».

Шиирра дидедин чIал ва хайи чил кIан хьунин гужлу гьиссер.

Шииррин чIалан кьетIенвилер, абурун куьмекдалди эсердин кылин мана ачухарун.

Алава кIелун патал. М. Меликмамедов. «Вуч хъеан я!». «Гъай тагайтIа ватанд вандиз», **Абдул Фетягъ.** «Лезги кьилих». **Ахцегъ Алмас.** «Лезгистан».

Пакизат Фатуллаева. «Цуьк», «Бубу».

«Цуьк», «Бубу» шиирра тIебиатдин шикилар ва шаирдин хуш майилар.

Шииррин чIалан такъатар: эпитетар ва гекъигунар.

Алава кIелун патал. П.Фатуллаева. «Марф». **Рачаб Хибиев.** «Зун дагъ я».

Фейзудин Нагъиев. «Зи чIал».

«Зи чIал» шиирда дидедин чIалал дамах авун. адан михъивал хуьниз эвер гун.

Шиирдин кылин фикир ва чIалан такъатар.

Алава кIелун патал. Ф.Нагъиев. «Мидаимвал», «Агъ». **Седакъет Керимова.** «Лезги руьгъ». **Загъидин Гьасанов.** «Дурнайрин мани». «Салигъан гъалатI».

Литературадин критика. Лезги шиирар туькIуьр хьуникай малуматар

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Дагъустандин халкъарин XX асирдин литературайрикай куьруь малуматар.
Бажарагълу векилар ва къилин эсерар.

Эффенди Къапиев. «Интуристдихъ

галаз рахунар», «Дагъда марф».

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Интуристдихъ галаз рахунар» эсердин бинедат гъакъкъатда хъайи агъвалат эцигун. Сулейманан къамат. Ада вич вири уьлкведин шаир хъунал дамахун. Эсерда халкъарин дуствал ва ватанпересвилин гъиссер. Эсердин къилин фикир.

«Дагъда юргъ» гъикаяда тебиатдин шикилар къалурун. Заридин булдалди ранг ядай гафар, гекъигунар ишлемишун. «Дагъда юргъ» пейзаждин эсер тирди ачухарун.

Литературадин илим. Пейзаж.

Расул Гъамзатов. «Лезгияр», «Дурная».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Лезгияр» шиирда дагъустанвийринни гуржийрин арада дуствал, гъуьрмет. муьгъуьббат авайди ачухарун. Шиирдин къилин фикир ва художественный такъатар.

«Дурная» шиирда инсанпересвилин гъиссер. Эсердин художественный къетенвилер. Ам мандиз элкьуьн.

Алава келун патал. Р. Гъамзатов. «Маша», «Дуствиликай къиса». «Хуьруьг Тагъиракай гаф».

Меъгамед Атабаев. «Зи асир».

Шаирдин яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Зи асир» шиирда авторди вичин девирдикай ийизвай фикирар.

Алава келун патал. М. Атабаев. «Фурма».

Юсуф Базутаев. «Маса жуьре марф», «Тарар».

Шаирдин яратмишунрикай малуматар

Шиирра тебиатдин шикилар Шииррин художественный къетенвилер ва къилин фикирар.

Алава келун патал. Ю.Базутаев. «Диде». **Шагъвелед Шагъмарданов.** «Йиф», «Яргъирушав суьгъбет». **Шамил Къазиев.** «Хазина».

VII КЛАССДА

Гъахъун.

Литературадикай авай чирвилер гегъеншарун.

Художественный литературадин къилин предмет инсан тирди ачухарун.

Лезги халкъдин меденият ва эдебият, инанмишвилер ва динар.

ХАЛКЪДИН МЕЦИН ЭСЕРАР

Къисаяр

«Къванцин гада».

Къисада иштиракзавай инсанрин къилихарни гъерекатар. Къеце патан чапхунчийрин зулумкарвал. Къисада чубан гададин къастунал кевивал, адаз ватан к'ан хъун. Чубан гададин къагъриманвал.

Литературадин илим. Къиса.

Предметрин арада алакъа. Тарих. Къванцин гададин ва 1041-1945-йиарин Ватандин Чехи дяведин игитрин муьъавал.

Эпос

«Шарвили».

«Шарвили» – лезги халкъдин тарихдикай суьгъбетзавай зурба эсер. Шарвили – лезги халкъдин рик' алай игит. Шарвилиди вичин халкъ иранлуьриз харж гуникай азад авун. Гияр шегъер азад авун. Шарвилидин веси.

Литературадин илим. Эпос. Эпический эсер.

Алава келун патал. Дагъустандин халкъарин къагъри-манви-лин маняяр: «Парту Патима», «Надир шагъ кук'варун» ва «Хочбаракай мани». **Хазран Къасумов.** «Гъар са лезги Шарвили я». **Римма Гъажимурадова.** «Шарвили».

ЛИТЕРАТУРАДИН МАХАР

Зияудин Эфендиев. «Чуьхвер Магьсуб».

Махунин мана, туькӀуьр хьун ва кьилин игитар.

Магьсубан кьамат: амалар, хесетар ва акьуллувал. Махунин кьилин фикир ва художественный кьетӀенвилер. Ам халкъдин махариз мукьва хьун.

Абдул Ражабов. «Къаних вил».

Махунин мана ва кьилин фикир.

«Къаних вил» халкъдин махариз мукьва хьун, абурун арада авай тафават. Махунин чӀалан кьетӀенвилер.

Литературадин илим. Литературадин махар (чирвилер гегьеншарун).

XVIII– XIX АСИРРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Кьуьчхуьр Саид. «Зи чарх кьулухъ элкьвена».

Шаирдин куьруь биография.

«Зи чарх кьулухъ элкьвена» – зулумкар Сурхай хандиз акси эсер. Адай шаир Аллагьдилаь нарази тирди акун.

Шиирдин чӀал, куьгьне хьанвай гафар ва абурун мана.

Шиирдин кьилин фикир.

Алава кӀелун патал. Кь.Саид. «Эй, залум цӀай». **Мерд Али.** «Виш йисар физ...»

Литературадин илим. Инверсия.

Лезги Агьмед. «Я залум хан».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай куьруь малуматар.

«Я залум хан» – Кь.Саидан вилер акьудай хандиз акси теснифнавай чӀал. Лезги Агьмеда шаирдин тереф хуьн. Кь. Саданни Л. Агьмедан дуствилин алакьаяр.

Шиирдин кьилин фикир ва художественный кьетӀенвилер.

Предметрин арада алакьа. Урус литература. А. Пушкин яна кьейила. М. Лермонтова кхьей шиир. **Аваррин литература.** Ханди шаир дишегьли Анхил Маринан сив цун.

Литературадин илим. Тарих. Дагьустандин халкъарин мукьвавал ва стхавал.

Мирзе Али. «ГьикӀин?»

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Шиирдин мана, чӀал ва художественный кьетӀенвилер. Кьилин фикир.

Алава кӀелун патал. М.Али. «Темпел лукӀраз меслятар ийир кас». **Сфи-эфенди.** «Яйнахар».

Предметрин арада алакьа. Тарих. XIX асирда Дагьустандин халкъари чпин азадвал патал тухвай женгер.

Алкьвадар Гьасан. «Куьгьне ханлар.

беглер квадрин. элягьин...»

Шаирдин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай малуматар.

Шиирда ханариз, беглериз акси фикирар, шаирди абур кवादӀ-руниз эвер гун. Шиир гьакьикьатдиз мукьва хьун.

Алава кӀелун патал. А.Гьасан. «Дустуниз мехьер мубарак».

Литературадин илим. Лирика. Лирикадин эсерар.

Етим Эмин. «Гьарай, эллер!», «Дустариз».

Шаирдин куьруь биография.

«Гьарай, эллер!» шиирда кирамди дуьньядиз гузвай кьимет. Е. Эмин дуьньядин гьи крарал рази туштӀа, ачухарун. Шиирда диндин векилар беябурун.

«Дустариз» шиирда шаирдин тӀалабунар.

Шииррин кылиин фикир ва художественный кьетӀенвилер: ранг ядай гафар, гекъигунар, рифма ва ритм.

Алава кӀелун патал. Е.Эмин. «ТӀварун стхадиз». **Азиз Алем.** «КьетӀен заман».

Предметрин арада алакӀа. ЧӀал. Е. Эминан эсерар лезги ва урус чӀаларал сад-садав гекъигун.

Литературадин илим. Шиир. Шиират

СтӀал Саяд. «Кавхадиз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Кавха» шиирда девирдин кьайдасузвилер. кавхадин кьамат. Шиирдин чӀалан, туькӀуьр хьунин кьетӀенвилер.

Алава кӀелун патал. С.Саяд. «Садакайни чара хьанач», «Дуьнья тирвал гьарайна за». **СтӀал Мислимаг.** «Лезгидин тӀал», «Шехьзава тар».

Литературадин илим. Лезги шииррин жуьреяр (кьушма, кьасыда, гьезел).

Предметрин арада алакӀа. Тарих. Алатай девирра дишегӀлийрин ихтияррикай. **Культура ва адетар.** Мехьерин адетар.

ДАГЪУСТАДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Дагъустандин халкъарин алатай асиррин литературайрикай авай чирвилер гегьеншарун.

Сукъур Къурбан. «Шиирарни куьрпеяр».

Шаирдин яратмишунрин рехь.

Шиирда шаирди вичин эсерарни куьрпе балаяр сад-садав гекъигун.

Шиирдин художественный такьатар ва кьетӀенвилер. Кылиин фикир.

Алава кӀелун патал. С.Къурбан. «Зи кӀаниди, югъугъ вун».

Мегьамед-эфенди Османов.

«Жумартвал ва намус».

Шаирдин яратмишунрин рехь.

Шиирда инсандин жумарт ва намус хьтин багъа лишанрикай веревирдер.

Шиирдин кылиин фикир ва художественный кьетӀенвилер.

Алава кӀелун патал. А.Аджиев. Дуствиликай шиирар.

XX-XXI АСИРРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

СтӀал Сулейман. «Тербия», «Бязи ахмакъ».

Шаирдин куьруь биография.

«Тербия» ва «Бязи ахмакъ» шиирра инсанриз насигьатар гун. Халкъдин адетар вилив хуьниз айгьам авун.

Шииррин кылиин фикирар ва художественный кьетӀенвилер.

Алава кӀелун патал. С.Сулейман. «Дагъустан».

Литературадин илим. Лезги шиирар туькӀуьр хьуникай малуматар.

Предметрин арада алакӀа. Урус литература. СтӀал Сулеймананни Максим Горькийдин дуствал.

Нуредин Шерифов. «Самур», «Яру Аскер».

Шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин рехь.

«Самур» шиирда вацӀун кьамат. Эсердай совет девирдин шикилар акун.

«Яру Аскер» шиирдик квай ватанпересвилин гьиссер. Эсердин кылиин фикир.

Эсеррин туькӀуьр хьун ва чӀалан такьатар.

Алава кӀелун патал. Н.Шерифов. «Лежбердиз». **С.Мусайиб.** «Ватан хуьз гьазур я чун».

Предметрин арада алакӀа. Тарих. Советрин власть гьалиб хьун ва Яру Аскер тешкилун.

Литературадин илим. Литературадин игит. Къени ва чӀуру игитар.

Алибег Фатахов. «Зарбачи Гьасан».

Заридин куьруь биография.

«Зарбачи Гьасан» поэмада карханаяр цӀийи машинралди тадаракламишунин, рабочий классдин жергеяр колхозчийрин гьисабдай гегьенш хьунин месэлаяр.

Поэмада сад лагъай пятилеткадин йисара жегъил фяле Гасанан яратмишунин ківалах. Рабочийрин дуствилин хизандин уьмуур. Ада Гасаназ авур таъсир.

Эсерда тебиатдин гуьзел шикалар. «Огни» заводдин акунар.

Поэмадин килин фикир ва чІалан гуьрчегвал.

«Зарбачи Гасан» лезги ва Дагъустандин шииратда рабочий классдилай теснифнавай сад лагъай чІехи эсер-поэма хьун.

Алава кІелун патал. Гьаким Къурбан. «Асландин рикІ авай инсан» повестдай чІукар.

Литературадин илим. Неологизмаяр. Пейзаж. Поэма.

Шагь-Эмир Мурадов. «Ватан», «Къуват хъурай!».

Шаирдин уьмуурдикайни яратмишунрикай малуматар.

Сад лагъай шиирда ватандин алаатай ва алай девиррин шикалар: кандуда гуьур авачир, тандал партал алачир, амма суфра ачух я. чилер мублагъ я. Миллетрин дуствилин, стхавилин хизанда. Шиирдин художественный такъатар.

Къвед лагъай шиирда лирический игитдиз аквазвай шикалар, ада халкъдин адет хвена, «Квез къуват хъурай!» гафар тикрарун.

«Ватан» ва «Къуват хъурай!» шииррин мукъавал.

Алава кІелун патал. Ш.-Э.Мурадов. «Зи шадвал». «Экуьн ярар». **Мурадхан Шихвердиев.** «Экв яргъай аквада» повестдай чІук.

Литературадин илим. Композиция ва сюжет. *(Чирвилер гегьеншарун)*

Чепер Касбуба. «Яйлахда». «Гуьзел гатфар».

Чепер Касбубадин шиирра тебиатдин ва зегъметдин шикалар. Эсеррин килин фикир ачухарунин карда абурун метлеб. Шииррин художественный кьетІенвилер.

Алава кІелун патал. Ч. Касбуба. «Векье», «Дагъдин ясар» «Чир жеда квезни».

Шихнесир Къафланов. «Садвал», «Тек тар», «Хайи чил».

Шаирдин яратмишунрин рехъ.

«Садвал» эсердин тема – ківале, хуьре, уьлкведа савилин чарасузвал. И тема «Тек тар» шиирда давамар хьун. «Хайи чил» шиирдин килин фикир – вири уьлкве хайи чил хьун.

Шииррин художественный кьетІенвилер ва чІалан такъатар.

Алава кІелун патал. Ш.Къафланов. «Уьмуурдал вун ашукъ ятІа». «Мукъаят хухъ, инсанар!»

Межид Гьажиев. «Са булахдай яд хъвайибур»

повестдай чІукар.

«Са булахдай яд хъвайибур» повестда Ватандин ЧІехи дяведин йисар къалурун. Фронтдин далу пата рабочий классдин дурумлу зегъмет, адаз гележегдин фялейри, ФЗО-да кІелзавай жегъилри, куьмек гун. Заводди цІай кьун, ам хкадарунин карда аялрин игитвал.

Повестдин тема ва месэляяр. Килин кьаматар: Мамед, прораб Петрович ва мсб.

Повестдин килин мана, композиция ва художественный кьетІенвилер.

Литературадин илим. Гьикаят. Гьикаятдин жанраяр.

Алава кІелун патал. Байрам Салимов. «Чуьнгуьрдикай риваят».

Литератураин илим. Риваят.

Якъуб Яралиев. «Агалай сандух».

Заридин яратмишунрин рекъикай малуматар.

«Агалай сандух» гьикаяда халкъдин уьмуурдин шикалар. Аминатан, Рустамаман ва Эминан кьаматар.

Гьикаядин килин фикир, композиция ва чІалан такъатар.

Алава кІелун патал. Я.Яралиев. «Ругъва яцраз туьмериз».

Назир Мирзоев. «Цацар алай цуьк»

повестдай чІук.

Заридин уьмуурдикай малуматар.

«Цацаралай цуьк» повестдин тема ва кьилин месэла. «Авай са руш» чIукуна Гьамидадин кьамат. ЧIалан кьетIенвилер.

Литературадин илим. Повесть. Повестдин жанрадин жуьреяр.

Буба Гьажикьулиев. «Заз эвера» повестдай чIукар.

Повестда гьакьисагъ зегьмет. Эсерда авторди эцигнавай месэлаяр.

Повестдин художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. Б. Гьажикьулиев. «Гьетер».

Жамидин. «Арада затI аваз хьуй», «Мугьман
кIвалин абур я»

Шиирдин мана-метлеб. Кирамди зарафатдин ва ягьанадин яшайишда дуьшуьш жезвай чIуру адетар, кьилихар ва дуьшуьшар кьалурун ва абурал хьуьруьн.

Кичибег Мусаев. «Зи халкъ», «Кьизилгуьлрин
дередин руш».

«Зи халкъ» шиирда лезги халкъдин кьамат. «Кьизилгуьлрин дередин руш» шиирда тIебиатдин шикилар ва лирикадин игитдин гьиссер.

Алава кIелун патал. Кичибег Мусаев. «КIанда заз куьн, инсанар!»
Т.Агьмедханов. «Ава Ватан кIанидахъ».

Расим Гьажиев. «Диде ва дагьлар»
повестдай чIукар.

«Диде ва дагьлар» повестда Ватандин ЧIехи дяведин йисарин четин гьалар: каш-мекъ, етимар.

Повестдин кьилин игитрин, дидединни гададин, кьаматар.

Эсердин кьилин фикир. композиция ва чIал.

Алава кIелун патал. Казим Казимов. «Дяведин йисарин аялар» (эседай чIукар). **Пакизат Фатуллаева.** «Уьзуьмчи руш», «Дидедиз». **Саидмет Самур.** «Лезги мехьер».

Литературадин илим. Эссе.

Абдуселим Исмаилов. «Кьулан вацI» .

Шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин рекьикай малуматар.

«Кьулан вацI» шиирда Самур вацIун шикилар виликдай ва гила. Шиирдин кьилин тема – кьве чкадал пайнавай лезги халкъдин кьисмет.

Шиирдин художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. Абд.Исмаилов. «Хайи кIвализ мугьманвилиз». **Шабатов Ш.** «Илиф Макъаз».

Литературадин илим. Шииратдин ва гьикаятдин эсеррин арада авай тафаватрвилер.

Кьафланов Зульфикьар. «Хуьруьн нуькI».

«Хуьруьн нуькI» шиирда хайи ватан кIан хьунин гужлу гьиссер. Шиир манидин жуьреда кхьин: адан везин, художественный такьатар ва кьилин фикир.

Алава кIелун патал. Зульфикьар. «Зи рагарни, зи дагьларни...» **Майрудин Бабаханов.** Умуьрдикай шиирар. **Азиз Мирзебегов.** «Гарун мани». **Агьмедпашаева Саират.** Рубаияр.

ДАГЬУСТАДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРАДАЙ

Дагьустандин халкъарин XX асирдин литературайрикай авай чирвилер гегьеншарун.

Мегьамед Хуршилов. «Сулак шагьид я»

романдай чIукар

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Сулак шагьид я» романдин мана, композиция ва сюжет.

«Муькъвел алай чукIул» кьиле кьаравулди авур суьгьбет. Классрин арада авай зидвилер артух хьунин себеб. Девлетлуйри инсафсузвилелди кесибар истисмар авун.

Сулак вацIал кьизгьин ягьунар кьиле фин. Инкьилабчи Омаран кьамат. Адан таьсирдик кесибрин классовый кьатIунар хIцн хьун. Абур девлетлуйрин аксина сифте женгиниз кьарагьун.

Романдин къаматар, художественный такъатар ва къилин фикир.

Литературадин илим. Художественный литературадин къилин жинсер: эпос, лирика ва драма.

Абуталиб Гъафуров. «Зи уьмуьр».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Зи уьмуьр» эсерда шаирдин уьмуьрдин шикилар, аялрин кесиби ва гишин яшайиш. Абурун диде-бубайри пачагъдин Россияда лугъвиле к'валахун.

Инкъилабдилаь гуьгъуьниз шаирдин уьмуьр дегиш хъун. «Зи уьмуьр» эсердин художественный такъатар ва къилин фикир.

Предметрин арада алакъа. **Тарих.** Дагъустандин писателрин сад лагъай съезд. «Дагъустандин халкъдин шаир» т'вар гайи сифте шаирар.

Багъадин Митаров. «Дустариз хабар це».

Шаирдин яратмишунрин рехъ.

Шиирда чи гуьзел Ватан фашистрин чалхунчийрикай хуьзвай къегъалрин къаматар. Чун гъалиб жадайда хъ шаирдин инанмишвал.

Шиирдин къилин фикир ва ч'алан такъатар.

Алава к'елун патал. **Муталиб Митаров.** «Ч'ехи стхадикай баллада».

VIII КЛАССДА

Гъахъун.

У111 классда хайи литературадин тарихдин курс чириз башламишзва.

Халкъдин мецин эсерар ва литература. Литература ва тарих Литература ва илим. Милли литература вилик фейи рекъер-хуьлер ва девирар.

Лезги литературадин сифте къилер.

Лезги халкъдин мифология ва динар. Мецин эсерар ва литература.

Меденият ва эдебият вилик финикай малуматар. Аллани-станда к'ел-кхъин ва литература

Давдакъан яратмишунар.

Тебии илимар гегъенш хъун.

Къавкъазда ислам тестикъ хъун Лезги литература къецепатан ч'аларал (араб, фарс ва туьрк) тесниф хъун.

Низами Генжевидин яратмишунар «Искандер-наме». «Лейли ва Межнун» ва мсб.

Тарихдин эсерар: «Дербент-наме», «Ахцегъ-наме», «Цахур-наме», «Дагъустандин тарих» ва мсб.

Алава к'елун патал. **А.Къардаш.** «Низами».

XIV–XV АСИРРИН ЛИТЕРАТУРА

Куьре Мелик. «Гъамнша хъухъ вик'егъ, къегъал»,

«Вун бахтунин рекъе хъухъ».

Шаирдин уьмуьрдин ва яратмишунрин рекъикай малуматар.

«Гъамиша хъухъ вик'егъ, къегъал» ва «Вун бахтунин рекъе хъухъ» шиирра гележегдин несилриз насигъатар.

Шииррин туьк'уьр хъун, ч'алан такъатар ва къилин фикирар.

Литературадин илим. Лирика ва лирикадин жуьреяр.

Алава к'елун патал. **К. Мелик.** Бейтер.

Миграгъ Къемер. «Кузава, лагъ, гум акъатиз».

Шаирдин уьмуьрдикай куьруь малуматар.

«Кузава, лагъ, гум акъатиз» шиирдай дагъви дишегълидин г'иссер, муьгъуьббат, къисмет акун. Шиирдин художественный къет'енвилер ва къилин фикир.

Алава к'елун патал. **М.Къемер.** «Ишехъ, Къемер, чуьнгурд симер».

XVII–XVIII АСИРРИН ЛИТЕРАТУРА

XVII– XVIII асирра литературада дидедин ч'алал теснифзавай эсеррин къадар артух хъун. Абура инсанпересвилин, азадвилехъ ялунин фикирар гегъенш къун. Ханариз, беглериз, истисмарчийриз акси фикирар гужлу хъун. И девирдин бажарагълу шаирар (Чепиви Навруз, Мазали Али, Ихрек Режеб,

Къуьчхуьр Саид, Лезги Агъмед ва мсб). Абурун насигъатдин ва лирикадин эсерра социальный терефар.

Чепиви Навруз. «??????...»

Къуьчхуьр Саид. «Агъадиз», «Мани лагъ, ашукъ!»

Шаирдин куьруь биография.

«Агъадиз», «Мани лагъ, ашукъ!» шииррин къилин фикирар. Абур туькIуьр хьунин къетIенвилер.

Къ. Саидан яратмишунрин художественный къетIенвилер. тарихдихъ галаз авай алакъя.

Алава кIелун патал. Къ.Саид. «Алатна».

Предметрин арада алакъя. Тарих. Дагъустандин XVIII асирдин тарихдикай малуматар. **ЧIал.** Къ.Саидан эсерар лезги ва урус чIаларал сад-садав гекъигун.

Литературадин критика. Гъ. Гашаров. Къуьчхуьр Саидакай.

XIX АСИРДИН ЛИТЕРАТУРА

XIX асирдин литературада халкъ азад авуниз талуьк фикирар ва гьиссер гужлу хьун.

Дагъустандин халкъари азадвал патал чIугур женгер ва литература.

Ярагъ Мегъамед ва адан шиират: «Стхадиз», «Ахцегъ Мирзе Алидиз» ва мсб.

Мирзе Али. «Къеледай», «ЗатI туш».

Шаирдин куьруь биография.

Шииррин темаяр, эцигнавай, месэлаяр ва художественный къетIенвилер.

Мирзе Али – алим.

Алава кIелун патал. Сфи-эфенди. «Секинсуз Ярагъ Мегъамедаз», «Эренлер».

Предметрин арада алакъя. Тарих. Дагъустандин халкъари чпин азадвал патал чIугур женгер.

Етим Эмин. «Бахтсузвал», «Къавумдиз».

Шаирдин куьруь биография.

Етим Эмин – лезгийрин XIX асирдин литературадин лап бажарагълу шаир.

Эминан лирика. Халкъдин ацукъун-къарагъун къалурзазай шиирар («Бахтсузвал». «Къавумдиз» ва мсб.). Шаирди классрин арада авай зидвилер ва женг, пачагъдин сиясатдиз акси гьерекаатар къалурун.

Е.Эминан эсеррин художественный къетIенвилер: чIал халкъдиндаз мукъва хьун, шииратдин жуьрейрин девлетлувал, рифмайрин дуьзгуьнвал, шиирар къушма уьлчмедал кхьин.

Е. Эминан девирдин шаирар: Етим Мелик, Гъанидин Эмираслан ва мсб.

Алава кIелун патал. Е.Эмин. «Гъасан-эфендидиз», «Аквас кIан я».

Литературадин илим. Лирикадин жанраяр: общественно-политический, философский, муьгъуьббатдин ва маса лирика.

Предметрин арада алакъя. Искусство. Художник А. Азизова чIугунвай Етим Эминан шикилар. Скульптор Гъ. Гъайбатова теснифнавай шаирдин гуьмбет. **Музыка.** Лезги композиторри Е. Эминан чIалариз теснифнавай авазар.

Мазали Али. «Хандиз», «Намерддиз».

Шаирдин куьруь биография.

Шаир хандиз, адан гъахъсуз гьерекаатриз акси экъечIун. Эсердин лирический игитрин къаматар. «Хандиз» шиирдин чIалан такъатар ва къилин фикир.

«Намерддиз» эсерда ахлакъдин месэла гялун. Шаирдин намерд инсандиз гузвай къимет. Шиирдин художественный къетIенвилер.

Алава кIелун патал. М. Али. «Жемятдиз», «Фатмадиз».

Литературадин илим. Художественный къамат (*чирвилер гегъеншарун*)

Алкьвадар Гъасан. «Абумуслимаз кагъаз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Шиирда 1877-йисан бунтарин вахтунда урус генералрин зулум: хуьрер чукурун, бунтчийриз жазаар гун. Бунтарин вахтунда къачагъри халкъ тарашун. Шиирдихъ тарихдин рекъай авай метлеб. Художественный къетIенвилер.

Алава келун патал. А. Гьасан. «Азадвал». Н.Шерифов. «Гьасан-эфендидикай кьве гаф».

Ахцегь Гьажи. «Баку», «Гуьлемет».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Баку» шиирда капиталист шегьердин кьамат. Рабочий классдин кьаматдин эсерлувал. Шиирдин чалан гуьрчегвал.

«Гуьлемет» шиирда зарафат ва хьвер. Эсердин художественный кьетенвилер.

Алава келун патал. А. Гьажи. «Кесибдиз».

Предметрин арада алакьа. Тарих. Алатай девирдин шаиррин эсеррай аквазвай шикилар чи йикъарив гекъигун. Дагъустандин халкъарин дуствал.

Малла Нури. «Гьурбат», «Дуьньядиз».

Шаирдин куьруь биография.

Шииррин темаяр, эцигнавай месэлаяр ва кьилин фикирар.

Малла Нуридин эсеррин художественный кьетенвилер.

Литературадин илим. Философиядин лирика (*чирвилер гегьеншарун*).

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛЪАРИН ЛИТЕРАТУРА

Алатай асиррин литература.

Алатай асирра Дагъустандин халкъарин литератураяр вилик фин. Гьакъикъат дуьз кьалурун ва азадвал клан хьунин гьиссер гужлу хьун. Бажарагълу векилрин (Кь. Мирзе, М. Агъмед, И. Алигъажи ва мсб.) яратмишунрин темаяр, кьилин месэлаяр ва художественный кьетенвилер.

Кьалухь Мирзе. «Хандиз жаваб».

Шаирдин уьмуьрдикай ва яратмишунрикай малуматар.

Шиирда девлетлуйри уьзденрин чилер кьун. Халкъдин наразивал. Девлетлуйрин гьахъсузвал ва кьанихвал.

«Хандиз жаваб» шиир тесниф авуналди шаирди вич кесибрин терефдар тирди кьалурун.

Шиирдин художественный такъатар ва кьилин фикир.

Литературадин илим. Уьмуьрдин гьакъикъат ва художественный кьундарма.

Мунги Агъмед. «Шаир ва фекъи».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Шаирди вичин девирдин адетар: садбур кеф-кефина, муькуьбур гишила яшамиш хьун русвагъун. Муьгъуьббатдикай чалар теснифзавай шаирни халкъ авамвиле хуьзвай фекъи сад-садаз кьаншар эцигун.

Шиирдин кьилин фикир.

Алава келун патал. М. Агъмед. «Жегъил кьубачивийрин мани».

Литературадин илим. Реализм.

Инхови Алигъажи. «Гишин жанавурур хьиз».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Гишин жанавурур хьиз» шиирда дагъви лежберрин агъур яшайиш кьалурун. Тухумда, хзанда агъавалзавай вагъши кьанунар.

Шиирда етимрин сивихъ галайди незвай мукьва-кьилийрин кьанихвал, инсафсузвал негъун. Бязи фекъи-фахрадиз кьве чин алай суьгъбетар, гьерекатар хас тирди ачухарун.

Алава келун патал. М.Алигъажи. «Камаллу мислятар».

XX АСИРДИН ЛИТЕРАТУРА

1917–1941-йисарин литература.

Октябрдин инкъилаб ва Советрин девирдин лезги литература арадал атун.

Советрин девирдин лезги литературадин бине кутур зарияр: С. Сулейман, Х. Тагъир, Н. Шерифов, А. Фетягъов, ва мсб. Абурун эсерра хайи ватан, халкъ азад хьунал шадвал авун.

Лезгийрин советрин литература цийи жанрайралди (гьикая, повесть, шиирралди кхьенвай роман, пьеса ва мсб.) девлетлу хьун.

Литературадин критика (Гь. Гьажибегов, М. Гьажиев ва мсб.) арадал атун.

Лезги шаирринни гьикаятчийрин эсерра колхозар тешкил хьунин тема. Рабочий классдиз талукь эсерар.

Литературадин илим. Литературадин илим. Литературадин критика.

СтIал Сулейман. «Кафкьаз»,
«Гьарда вичикай хан ийида».

Шаирдин куьруь биография.

«Къафкьаз» шиирда девирдин шикилар гун. Шиирдин художественный кьетIенвилер ва чIалан такьатар.

С. Сулейман – насигьатдин чIаларин устад. Сатирдин чIаларин кьетIенвилер («Гьарда вичикай хан ийида»).

Предметрин арада алакьа. Искусство. Х. Аскар-Сарыджади ва Гь. Гьайбатова теснифнавай. С. Сулейманан гуьмбетар.

Гьажибег Гьажибегов. «Адетрин кьармахра».

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Адетрин кьармахра» пьесадин мана, кьилин фикир ва художественный кьетIенвилер. Пьесада куьгьне адетар русвагь авун.

Гь. Гьажибегов – критик ва общественный деятель.

Алава кIелун патал. Нуредин Шерифов. «Дяве кIанид амукьда тек», «Гележегдин несилриз».

Предметрин арада алакьа. Культура ва адетар. Халкьдин куьгьне ва цIийи адетар.

Алибег Фатахов. «Бубадин веси».

Заридин куьруь биография.

«Бубадин веси» гьикаяда Дадашан, Гуьлбичедин, Мегьамед-эфендиндин, Жаферан ва Сеферан кьаматар. Бубадин садакьа гайила, кIвалин майишат чукIун. Дадашан хизанди чIугур азабар. Куьгьне адетриз акси женг тухунин карда гьикаядин метлеб.

Алава кIелун патал. А. Фатахов. «Газет».

Литературадин критика. **А. Агъаев.** Алибег Фатаховакай.

Ватандин ЧIехи дяведин йисарин литература.

Ватандин дяведин йисарин (1941-1945) литературадин векилар: Х. Тагьир, С. Мусайиб, А. Муталибов ва мсб. Абурун эсерра дяве негь авун. Ватандин кьагьриман рухвайринни рушарин гьиссер, руьгь ва кьаматар ачухарун.

Хуьруьг Тагьир. «Гьавадин пагьливан».

Шаирдин куьруь биография.

Х. Тагьиран яратмишунра Ватандин ЧIехи дяведин тема. Советрин Союздин Игит Валентин Эмироваз бахшнавай поэма. Летчик Эмирован кьегьалвилдин. Ватандал рикI хьунин, фашистрин акси яз тухвай женгера адан игитвилдин тариф авун.

Игитдин кьамат, ам ачухарнавай такьатар

Поэмадин художественный кьетIенвилер, адай шаирдин устадвал акун.

Алава кIелун патал. Х. Тагьир. «Кьегьал хьухь Ватандин!» **Забит Ризванов.** «Кьелечидин шад югь» повестдай чIук.

Предметрин арада алакьа. Тарих. Советрин Союздин Игитрикай суьгьбетар. **Музыка.** Х. Тагьиран чIалариз лезги композиторри теснифнавай авазар.

Абдул Муталибов. «Элжекар».

Шаирдин уьмуьрдин ва яратмишундин рехь.

«Элжекар» поэмадин тема, композиция ва чIал. Ватан хуьзвай лезги аскердин кьамат.

Дяведа телеф хьайи шаиррин (С. Мусайиб, Б. Султанов ва мсб.) эсерар.

Алава кIелун патал. А. Муталибов. «Мелик бубадикай кьаравилияр».

Дяведилай гуьгьуьннин йисарин литература

Зияудин Эфендиев. «ЯркIижуван руш».

Заридин уьмуьрдин ва яратмишундин рехь.

«Яркѣжуван руш» гыкаяда дишегълидин къисмет виликдай ва Советрин девирда.

Гыкаядин композиция, кылин къаматар ва художественный къетѣнвилер. Чѣлалан такъатар

Алава кѣлун патал. З.Эфендиев. «Гъуьлуьн лепеяр» *(повестдай чѣукар)*

Назир Агъмедов. «Къве рикѣин хиялар».

Заридин уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ

Гыкаяда къарагъарнавай къанажагъдин важиблун месэла. Гуьлуьшанан ва Назиман къаматар.

Гыкаядин кылин фикир ва художественный къетѣнвилер.

Предметрин арада алакъа. Культура ва адетар. Халкъдин адетар ва ацукъун-къарагъун художественный литературада.

Алава кѣлун патал. Абдул Фетягъ. «Къуншияр».

Абдуллагъ Искендеров. «Самур»

романдин I-кѣабдай кылер.

Заридин уьмуьрдин ва яратмишунрин рехъ.

«Самур» роман – къве романдикай ва пуд кѣабдикай ибарат тарихдин чѣхи эсер.

Романдин сад лагъай кѣабда Октябрдин инкѣилабдила вилик йисара лезги халкъдин залан уьмуьр къалурун. Девлетлуйри кесибрин чилер къакъудун. Диндин векилрин гъакъсузвал. Мурсалан. Рамазанан ва Ширинан къаматар. Романдин сюжет, композиция ва чѣлал.

Предметрин арада алакъа. Тарих. Октябрдин инкѣилаб хъунин себебар.

Алава кѣлун патал. Гъаким Къурбан. «Къурухчи» *(повестдай чѣук)*

Жамидин. «Са чѣехида авур амал», «Хзандин адет»

Шииррин мана-метлеб, абур туькѣуьр хъун. Шаир нел ва квел хъуьрезватла, ачухарун. Хъуьруьнин ва русагъдин къуват.

ДАГЪУСТАДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРА

XX асирдин литература.

Дагъустандин халкъарин литератураяр XX асирда цѣийи дережадиз хъаж хъун. Цѣийи жанрияр (поэма, повесть, роман ва мсб.) арадал атун. Эсеррин темаяр ва хъажзавай месэлаяр гегъенш хъун. Милли литературайрин бажарагълу векилрин (М. Чаринов. Х. Авшалумов. А. Сулейманов ва мсб.) эсеррин художественный къетѣнвилер.

Муьгъуьддин Чариннов. «Бубадин ватан».

Шаирдин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Шиирда лирический игитдиз бубадин ватан дериндай кѣан хъун. Ватан гзаф кѣандайвилай адан тѣбиатни гъакъван гуьрчег акун.

Алава кѣлун патал. М. Чаринов. Муьгъуьббатдин чѣлар.

Хизгил Авшалумов. «Зи душман зи къунши я».

Заридин уьмуьрдикайни яратмишунрикай малуматар.

Гыкаяда инсанрик квай чѣуру хесетар: зегъмет такѣан хъун, алишверишдал машгъул хъун негъун.

Гамбаранни Сары-Самадан къаматар.

Гыкаядин художественный къетѣнвилер: игитди вичи-вич пислемишун, мисалар ишлемишун ва мсб. Гыкаядин кылин фикир ачухарунин карда ягъанатдинни зарафатдин метлеб.

Литературадин илим. Хъвер, зарафат, ягъанат *(чирвилер гегъеншарун)*

Абдул-Вагъаб Сулейманов. «Таниш»,

«Пакаман хийиар».

Шаирдин куьруь биография.

Шииррин темаяр, кылин фикирар ва художественный къетѣнвилер. Ватанпересвилин ва инсанпересвилин гъиссер.

Алава кѣлун патал. А.-В. Сулейманов. «Жувакай», «Гъуниб».

Муаллимди ва аялри хъагъай эсерар чирун.

IX КЛАССДА

Гъахун.

Художественный литература ва илимдин литература. Художественный литература ва искусство

XX АСИРДИН ЛИТЕРАТУРА

1960-1985-йисарин литература.

Лезгийрин литература 1960—1985-йисара вилик фин: печат-дай акъатай чӀехи эсерар ва абур къарагъарнавай месӀлаяр

Лезги литературадиз стха халкъарин литературайрин таъсир. Урус литературадихъ галаз авай алакъаяр.

Лезги литературадин халкъчивал ва адан бажарагълу векилар (Къ. Межидов, Ш.-Э. Мурадов, А. Агъаев, З. Ризванов, А. Саидов, М. Гъажиев, И. Гъуьсейнов, Жамидин, А.Алем ва мсб.).

Лезги литературадин милли терефар. Адан эсеррай алатай ва алай девирар акун. Лезги литературади къанажагълу инсан тербияламишун.

Шагъ-Эмир Мурадов. «Рагъ», «Зул гъарай».

Шаирдин куьруь биография.

«Рагъ» – лирикадин поэма, адан композиция ва килин фикир. Поэмадин килерин («Рагъ алукуьун», «Рагъ кьун» ва мсб.) мана, художественный кьетӀенвилер ва вири эсердин килин фикир ачухарунин карда метлеб.

«Зул гъарай» поэмада тӀебиатдин ва зегъметдин шикилар. Зегъметчи инсанрин къаматар.

Алава кӀелун патал. Ш.-Э.Мурадов. «Вуч кими я?», «Ашукъ я», «Сулейманан уьмуьрдикай».

Предметрин арада алакъа. Музыка. Ш.-Э. Мурадован чӀалариз лезги композиторри теснифнавай манияр.

Литературадин илим. Аллитерация ва антитеза.

Къияс Межидов. «Дагълар юзавза» повестдай чӀукар.

Заридин куьруь биография.

Къ.Межидов - тӀебиатдикай кхъенвай эсеррин устад.

«Дагълар юзавза» повестдин тема ва килин месӀла. Саламатан къамат, ам кирамди ачухарнавай къайда. ЧӀалан такъатар.

Литературадин илим. Повесть (*чирвилер гегъеншарун*).

Агъед Агъаев. «Лезгияр» романдай чӀукар.

Заридин куьруь биография.

Романда 50–60-йисара лезги халкъдин уьмуьр къалурун. Килин игитрин (Шагъмарданов, Мусаев, Нигер, Шапери) къаматар. Гъялзавай месӀлаяр. Романдин килин фикир ва художественный кьетӀенвилер.

А. Агъаев – критик ва алим.

Литературадин илим. Художественный эсердин чӀал (*чирвилер гегъеншарун*). Роман. Литературадин тип ва умуми къамат.

Алирза Саидов. «Уста Идрис» поэмадай чӀук.

Шаирдин куьруь биография.

Поэмадин килин фикир. Уста Идрисан къамат. Поэма туькӀуьр хьунин кьетӀенвилер. ЧӀалан такъатар. Ритмдин ва рифмдин кьетӀенвилер.

Алава кӀелун патал. А.Саидов. «Дидедин кьисас», «Рекъера».

Литературадин илим. Поэмайрин жуьреяр.

Литературадин критика. Гъ. Гашаров Алирза Саидовакай.

Межид Гъажиев. «Ирид къаш» повестдай чӀукар.

Заридин куьруь биография.

Повестдин метлеб. Гитлеран чапхунчийрихъ галаз дяведа советрин халкъарин садвал, дуствал. Тамаман къамат. Повестдин художественный кьетӀенвилер.

Байрам Салимов. «РикӀикай риваят».

Шаирдин яратмишунрин рехъ.

«РикIикай риваят» ва «Бармакдикай риваят» эсеррин кылин фикирар ва художественный кьетIенвилер. Дагъустандин тарихдихъ галаз алакьада хъун.

Алава кIелун патал. Б.Салимов. «Манидикай риваят», «Бармакдикай риваят». **Къ. Къелентеров.** Сатирадин чIалар.

Предметрин арада алакьа. Музыка. Лезги композиторри Б. Салимован чIалариз теснифнавай авазар.

Асеф Мегъман. «Ватан я зи».

Шаирдин яратмишунрин рекъ.

А.Мегъман гъезелар: абурун мана-метлеб, художественный кIетIенвилер.

А.Мегъман – композитор.

Литературадин илим. Гъезел.

Абдулбари Магъмудов. «Веси» повестдай чIукар.

Заридин яратмишунрин рехъ.

«Веси» повестдин тема, сюжет ва кылин игитар. Сайдумованни Камалован къаматар.

Къаридин веси. Милициядин къуллугъчийрин секинсуз зегъмет. Повестдин чIал. Эсердин кылин мана ачухарунин карда диалогрин метлеб.

Литературадин илим. Гьикаятдин эсерар (*чирвилер гегъеншарун*).

Предметрин арада алакьа. Культура ва адетар. Бубайрин весияр ва абурун метлеб.

Ибрагъим Гъуьсейнов. «Къванер».

Шаирдин яратмишунрикай малуматар.

Ватандин ЧIехн даяедин йисара халкъдин ватанпересвал. Селиман къамат. Поэмадин кылин фикир ачухарун патал къванерин метлеб. Фашистрин жасусдин фикир кылиз акъат тавун.

Поэмадин туькIуьр хъун, чIалан такъатар.

Литературадин илим. Шииратдин эсерар. (*Чирвилер гегъеншарун*).

Жамидин. «Куьмекда чна». «Валай кIани дуст авач».

«Тарифри алдатмишна».

Шаирдин яратмишунрикай малуматар.

«Куьмекда чна», «Валай кIани дуст авач». «Тарифри алдатмишна» шиирра зарафатдин ва ягъанатдин куьмекдалди куьгъне адетар, инсанрик квай чIуру хесетар негъ авун.

Жамидинан эсеррин художественный кьетIенвилер.

Алава кIелун патал. Жамидин. «Адет ава дагъларар».

Литература илим. Хъвер, зарафат, ягъанат. (*Чирвилер гьекикарун*)

Азиз Алем. «Суьгъуьрдин ялав». «Рекъикай поэма».

Шаирдин яратмишунрин малуматар.

«Суьгъуьрдин ялав» шиирда шаирдиз экуь дуьнья сад ийизвай ва вири эллер шад ийизвай дуствилин ялав кIан хъун.

«Рекъикай поэма» эсерда шаирдин веревирдер. Шиирдин къурулуш ва чIалан такъатар.

А. Алеман шииратдин художественный кьетIенвилер. Цийи жанраяр, жанрайрин жуьреяр.

Литературадин илим. Памфлет, сайта, сюжет, триолет.

Алава кIелун патал. А.Алем. «Самур вацI», «Вахтунин гуьзгуь».

Гъаким Къурбан. «Ракъинин муг» романдай чIукар.

Заридин яратмишунрин рехъ.

«Ракъинин муг» роман-трилогиядин сад лагъай ктабдин тема – лезги халкъди азадвал патал асирралди женг чIугун.

Романдин кылин игит Сфи-эфенди суьргъундай хтун. Адан къамат. Жемятдн гьал-агъвал ва ацукьун-къарагъун. Сфи-эфендиди хуьре медреса ачухун.

Романдин кылин фикир. композиция, художественный кьетIенвилер ва чIал.

Литературадин илим. Роман ва романрин жуъреяр.

Алава келун патал. **Фейруз Бедалов.** «Миф» романдай чукар

Предметрин арада алакъа. Тарих. XIX асирдин эхирда Дагъустандин хуърерин гъал; лезги фяле синиф арадал атун.

Ханбиче Хаметова. «СтIал ва къван» поэмадай чукар.

Шаирдин яратмишунрикай малуматар.

«СтIал ва къван» поэмадин килин къаматар. Поэмадин килин фикир ачухарунин карда художественный такъатрин метлеб.

Х. Хаметовадин муъгъуьббатдин лирика.

Алава келун патал. **Х.Хаметова.** «Туракъ гъетерин марф». **Седакъет Керимова.** «Жуванбуруз чар». **Саират.** Рубаияр.

Предметрин арада алакъа. Музыка. Лезги композиторри Х. Хаметовадин чIалариз теснифнавай авазар.

Арбен Къардаш. «Халкъдин чин», «Алпан».

Заридин умуьурдин рекъикай малуматар.

«Халкъдин чин» шиирда хайи халкъдин къадар-къисметдикай шаирдин фикирар.

«Алпан» шиирда халкъдин къисметдикай фикирар.

Шииррин художественный такъатар.

Алава келун патал. **А. Къардаш.** «Юнгъва», «Гъайванхана», «Умуьурдин чар». **Муъзеффер Меликмамедов.** Ватандикай шиирар.

ДАГЪУСТАНДИН ХАЛКЪАРИН ЛИТЕРАТУРА

XX асирдин 2-паюна Дагъустандин халкъарин литератураяр мадни вилик фин ва девлетлу хъун. Милли литературайрин бажарагълу векирин (Р. Гъамзатов, А. Абу-Бакар, М. Атабаев, М.-З. Аминов, Ф. Бахтиев, С. Увайсов ва мсб.) эсеррин художественный къетIенвилер.

Расул Гъамзатов. «Эхиримжи кьимет».

Шаирдин куьруь биография.

«Эхиримжи кьимет» поэмада инсанрин къисметар ва къаматар.

Поэмадин килин фикир, къаматрин тахсирлувал ва къетIенвал. Поэмадин композиция ва чIал.

Предметрин арада алакъа. Искусство. Р. Гъамзатован эсерар сегънеда.

Предметрин арада алакъа. Искусство. «Дагъви дишегъли» балет. «Чи Расул» документрал бинелу фильм. **ЧIал.** Р. Гъамзатован эсерар лезги ва урус чIаларал сад-садав гекъигун.

МутIалиб Митаров. «Устад» поэмадай чукар.

Шаирдин умуьурдикайни яратмишунрикай малуматар.

«Устад» поэмада дагъви дишегълийрин зегъмет, халичаяр хрунин карда абурун устадвал, халкъдин тарихдихъ галаз алакъа.

Перидин къамат. Ада халкъдин чешнейрик вичин пай кутун, абурун гуьзелвал, рангарин девлетлувал хкажун. Адет хъанвай рекъер, амалар туна, вичин жнгъирар, къетIенвилер жагъурун.

Поэмада тIебиатдин шикилар, килин игитдин къамат ачухарунин карда абурун метлеб.

ЧIалан къешенгвал, художественный такъатрин девлетлувал.

«Устад» поэмадин килин фикир. Халкъдин милли искусство хуьниз, ам давамар авуниз ва артмишуниз эвер гун.

Предметрин арада алакъа. Искусство. Лезгийрин халичаяр ва Испикрин къапар.

Агъмедхан Абу-Бакар. «Даргийрин рушар» повестдай чукар.

Заридин умуьурдинни яратмишунрин рехъ.

Повестда дарги рушарин къаматар: Насибатан, Ашурадин. Къистаманан... мурадрин михъивал; агалкъунралди келун, вири четинвилерай экъечIун; хайи халкъдиз хийир гуз алахъун.

Советрин девирда дагъви рушаривай чпин къисметар рикIиз кланивал гъялиз хъун.

Хайи литература чирзавай тарсара аялдив вири жуьре гьерекатар: познавательный, коммуникативный, регулятивный ва мсб. (чирвилер къачудай, чирвилер сад-садахъ галаз алакьалу ийидай, гъавурда акьадай ва я твадай ва мсб.) гьерекатар кьиле тухуз тада. Нетижата аялрилай ихьтин кIвалахар:

- жуван ватандин, халкъдин тарихдихъ, чIалахъ, культурадихъ, литературадихъ ва искусстводихъ галаз мукьувай таниш жез, абурал дамахиз;
- кIелай эсердин игитдин кьисметдиз, алакьунриз, къаматдиз фикир гуз ва кьимет гуз;
- эсердин игитрин амалриз, ахлакъдиз, гьерекатриз фикир гуз, абур халкъдин культурадиз гекъигиз;
- жув эсердин игитрив гекъигиз, абурун чкадал вичи вуч ийидайта тайинариз, жуван дережа хкажиз;
- эсердин тема, важиблу месэла, сюжет ва композиция тайнариз;
- вичин фикирар дуьз цIарцIе тваз, ачухдаказ лугьуз ва кхьиз алакьун лазим я.

У класса хайи литературадай тухудай

мецин ва кхьинрин кIвалахар

Таниш текстер (художественный эсерин, газетрин ва илимдикай асантиз кхьенвайбур) ван акъудна, уstadвилелди ва зарбдиз кIелун.

Хуралай чирнавай художественный текстер ва я абурун чIукар уstadдиз кIелун.

ГъвечIи эпический эсердин ва я адан чIукунин мана суьгъбет (хуралай ва кхьена) авун. Суьгъбетдик, изложенидик шикил чIугунин элементар кутун.

КIелай эсердай сочинение (гъарда жуван фикирар) туькIуьрун (хуралай ва кхьена): суалриз гегъенш жавабар гун ва литературадин игитрикай суьгъбет авун.

Гафарин куьмекдалди хуралай шикил чIугун. Махар, къаравилияр, мисалар, мискIалар ва маса куьруь-куьруь эсерар теснифун.

КIелай литературадин эсердикай, килигай шикилдикай, кинофильмдикай ва телепередачадикай фикирар лугьун, абуроз кьиметар гун.

Предметрин арада алакьа. Лезги чIал. Гьикая авун, шикил чIугун, фикирар лугьун. Простой план. Изложение. Сочинение.

У I класса хайи литературадай тухудай

мецин ва кхьинрин кIвалахар

Художественный, илимдин ва газетрин текстер, абурун чIукар, гьам хуралай чирнавайбурни, ачухдиз, уstadвилелди кIелун.

Шикил чIугунин элементар квай ва я квачир эпический гъвечIи эсердин мана суьгъбет (куьруьз, галай-галайвал) авун ва адай изложение кхьин.

КIелзавай эсердикай жуван фикирар лугьун (хуралай ва кхьена), яни сочинение кхьин, суалриз тамам жавабар гун ва литературадин игитрикай суьгъбетун.

ГъвечIи эпический эсердин ва я чIукунин, хрестоматиядай къачунвай текстинин план туькIуьрун.

Гафарин куьмекдалди шикил чIугун. Гьикая теснифун. Мах, басня ва я гьикая ссгънеламишун.

КIелай литературадин эсердикай, художникди чIугунвай шикилдикай, килигай кинофильмдикай ва я телепередачадикай фикирар (хуралай ва кхьена) лугьун, абуроз кьиметар гун, эсердин игитар ва гьерекатар вичиз бегенмиш яни, тушни ачухарун.

Предметрин арада алакьа. Лезги чIал. Изложение ва сочинение патал куьруь ва яргIи планар туькIуьрун, герек материалар къайдадиз гъун. чIалан тарсара къачур чирвилер, вердишвилер рикIел хкун.

VII класса хайи литературадай тухудай

мецин ва кхьинрин кIвалахар

Художественный, илимдин ва газетрин текстер ван акъудна, зарбдиз кIелун.

Художественный эсерар ва я абурун чIукар уstadвилелди кIелун.

ва вердишвилерин дережа

Аялри клелунин йисуз У-ІХ классра хайи ва Дагъустандин литературайрай къазанмишдай агалкъунар: чирвилер, алакьунар ва вердишвилер вилик амаз планламишда. Абур пуд чкадал пайда: *аялдинбур, предметдинбур* ва *метапредметдинбур*.

Аялди къазанмишдай агалкъунар яз гьисабда: чӀал инсаният рахазвай, алакьалу ийизвай зурба алат яз гьиссун; художественный литература чӀалан девлелувал, уstadвал, гуьзелвал, яни искусство, яз гьиссун; чӀал ва литература халкъдин девлет, милли культура яз гьисабун; чӀалан чешнейриз яб гана, жуван рахунриз къимет гуз алакьун.

Предмет (Лезги литература ва Дагъустандин литература) чирна, къазанмишзавай агалкъунрик акатзава: хайи литертурадин чӀалан (рахунрин, лексикадин, грамматикадин ва кхьинрин) ва гуььрметдалди рахадай уьлчмеяр чир хьун; чӀалан сесер ва паяр чара ийиз, сад-садав гекъигиз, нетижа хкудиз хьун; кхьейди ахтармишиз алакьун; грамматикадин, орфографиядин ва пунктуациядин къайдаяр кхьинра ишлемишиз алакьун; жуван гьерекатрал вил алаз хьун.

Метапредметдин жигъедай къазанмишдай агалкъунар яз гьисабда: маса чешмейрай цӀийи чирвилер, малуматар жагъурун; юлдашрихъ галаз, марекатра дуьз алакьаяр кутӀунун патал чӀалан кутугай такьадар (гафар, ибараяр, ранг ядай гафар, мисалар ва мсб.) ишлемишун; жуван фкирар мадни ачухдаказ, метлеблудаказ ва дериндай лугъуз алахъун; суалар вугуз ва цӀийи чирвилер къачуз алакьун.

Аялриз сифтегъан классра литературадикай хьанвай чирвилер У-ІХ классра къачудай чирвилерихъ, У-ІХ классра милли литературадай къачузвай чирвилер урус литературадай гузвай чирвилерихъ галаз алакьалу ийида. У-ІХ классра хайи литературадин тарсара муаллимди, Образованидин программадин истемишун яз, ихьтин са жерге месэлаяр гьялда:

- аялри милли литература, жуван халкъдин руьгьдин ва культурадин къиметлу ивир яз, чирун;
- милли литература чӀалан уstadвал яз къабулун;
- литературадин гьар са эсер, эвел-эхир авай тамам, метлеблу, клелзавайдаз чирвилер ва тербия гузвай ярамишун яз, клелун ва рикӀел хуьн;
- литературадин илимдин малуматри эсерар дериндай клелиз ва чириз куьмек гузвайди аннамишун;
- алава чирвилер къачун патал аялрив литературадин илимдин ктабар, ТСО-дин тадаракар ва Интернет ишлемишиз тун.

У классда

V классда аялри къачун лазим тир чирвилер,

алакъунар ва вердишвилер

Клелзавайбуруз чир хьун лазим я:

- клелай эсерин сюжет, иштиракзавай ксар (игитар) ва абурун алакьа;
- литературадин илимдикай чирай малуматар (*композиция, завязка, кульминация, развязка* ва мсб_
- халкъдин ва литературадин махарин арада авай тафават;
- програмади хуралай чирун истемишзавай текстер.

Келзавай аялриз чир хьун лазим я

- келай эсеррин авторар, мана ва кылин фикир;
- келай эпический эсеррин вакъиаяр (сюжет). игитар ва абурун арада авай алакъяар;
- келай эсеррин композицийрин кьетленвилер;
- литературадин илимдикай чир хъанвай малуматар (*композиция, сюжет, ч/алан такъатар, ранг ядай гафар* ва мсб.);
- программади хуралай чирун истемишзавай эсерар.

Келзавай аялрилай алакьун лазим я:

I.

- зариди гафарин куьмекдалди члугунвай шикилар хиялдиз гьун;
- келзавай эсердин важиблу вакъиаяр. гьерекатар чара авун;
- келзавай эсердин композиция, адан паяр ачухарун;
- келзавай эсерда ранг ядай гафарин метлеб тайинарун;
- проблемный суалрин куьмекдалди эсердин игитдин характеристика гун;
- келзавай эсердин игитар сад-садав гекъигун, автордиз абурухъ авай майилар тайинарун;
- эпосдин ва лирикадин эсерар сад-садавай чара авун;

II.

- художественный, илимдин ва газетрин текстер дуьздаказ, зарбдиз келун;
- художественный эсерар устадивилелди келун;
- эпический эсерар ва абурун чукар куьрелди суьгьбетун ва абурай изложение кхьин;
- келзавай эсеррикай жуван фикирар лугьун ва сочинение кхьин: суалриз тамам жавабар гун ва эсердин игитрин (кьилди-кьилди ва сад-садав гекъигна) характеристикаяр туьклуьрун;
- эпический эсердин ва я адан чукунин план туьклуьрун;

- хсуси фикиррин, суьгьбетдин план туьклуьрун ва кхьин;
- келай литературадин эсеррикай, шикилрикай ва я кинофильмайрикай жуван фикирар лугьун (кхьин) ва кьиметар гун, абур вичиз бегенмиш яни, тушни кьейдун;

III.

- литературадин хрестоматияда ва келай ктабра ганвай артухан баянрикай, малуматрикай ва кьейдерикай менфят кьачу.

У111 класса

VIII классда аялри кьачун лазим тир чирвилер,
алакьунар ва вердишвилер.

Келзавай аялриз чир хьун лазим я

- келай эсеррин тIварар, авторар, мана-метлеб;
- келай эсеррин кылин темаяр ва туьклуьр хьунин (композициядин) кьетленвилер;
- келай эсеррин вакъиайрин (сюжетдин) ва игитрин алакъяар;
- эпосдин лирикадин ва драмадин эсерриз хас кьетленвилер;
- литературадин илимдикай чирай малуматар (*критика, библиография, литературадин илим* ва мсб.);
- программади хуралай чирун истемишзавай текстер.

Келзавай аялрилай алакьун лазим я:

I.

- писателди художественный эсерда ганвай шикилар хиялдиз гьун;
- художественный литературадин эсерар илимдин ва публицистикадин (журналринни газетрин) эсеррикай чара авун;
- келай эсерда сюжетдин, композициядин ва абурун элементрин, ранг ядай гафарин метлеб тайинарун;
- проблемный суалрин куьмекдалди келай эсердин игитдиз характеристика гун;

– литературадин темадай (кѳабдай ва я маѳыладай) доклад ва я реферат ѳазурун;

– клѳай кѳабдиз, килигай кинофильмдиз, телепередачадиз ва тамашадиз рецензия кѳын ва я кѳимет гун.

11. ОБРАЗОВАНИЕ ТЕШКИЛДАЙ РЕКЪЕР

1)Образование гудай темайрин план

Аѳадиѳ У-IX классар патал ганвай планар, лезги ва урус клѳенклѳечи мектебрин тежриба ва илимдинни методикадин агалѳунар фикирда кѳуна, туѳклѳрнава.

Теклиѳзавай планрик муаллимди, ѳелбетда, са жерге цѳийивилер ва деѳишвилер кухтада: зарийрин уѳмуѳрдикай ва яратмишунрикай малуматар, литературадин илимдикай чирвилер, алава клѳлдай эсерар ва предметрин арада авай алакѳаяр. Абур 2012-ѳисуз басмадай акѳатнавай «Лезги ва Даѳустандин литературайрин программайра» ва чи ѳиле авай программайрин сад лаѳгай кѳиле кѳалурнава. ѳаклни пландик, ѳар са класса клѳлзавай аялрин чирвилерин дережа ва маса кѳетленвилер фикирда аваз, лазим тир деѳишвилер кутунва.

Тарсарин темайрин планар туѳклѳрдайла, муаллимди и программадин вилик квай ва гуѳѳуѳна авай месѳаяр, илимдинни методикадин литература, алай девирдин истемишунар ва жува тарс гузвай аялрин кѳеленвилер фикирда кѳада.

Аѳадиѳ галай планра 2-3 ва мадни ѳзаѳ сятѳ ганвай темаѳ санал кѳалурнава, абур муаллимди вичин планра кѳилди-кѳилди тарсариз пайда.

У класса

Учебный планди У класса хайи литература чирун патал ѳаѳтеда 2 сят. клѳлунин ѳиса 68 сят чара авунва, абур тахминан ик1 пайиз жеда:

эсерар клѳлуниз - 50 сят;

члал геѳеншардай клѳвалахдиз - 10 сят;

классдилай кѳеце клѳлай эсеррикай суѳѳбетриз - 8 сят.

№№:	Тарсунин тема	Тарсунин	Аялрин	Ахтарми	Нѳтижа
	: (ѳар са нумрадиз	: жуѳре	: ѳерека	: дай жуѳре	:
	: 1 сят гуда)	:	: тар	:	:
1	: Художественный лите-	: суѳѳбет	: чирвилер	: суалар	: цлйи
	: литература	:	: кѳачун	:	: чирви-
	:	:	:	:	: лер
2-3	: «Пачаѳ хѳайи яѳ» мах . клѳлун ва	: устада-	: --/--	:	: вердиш-
	:	: суѳѳбетун	: каз клѳлун:	: --/--	: вилер
4-5	: «Ваѳалу дустар»	: --/--	: --/--	: --/--	: --/--
	: Махар, махарин жуѳ-	: чирун	: --/--	: кѳын	: чирви-
	: реяр	:	:	:	: леер
6	: Кѳынрин клѳвалах	: кѳын	:	:	: --/--
7	: «Вишришар»	: клѳлун	: уст. клѳлун:	: суалар	:
	: Кѳаравили	: чирун	: риклѳ хуѳн:	:	: чирун
8	: Классдилай кѳеце клѳ-	:	:	:	:
	: лай эсеррай тарс	:	:	:	:
9-10	: Мисалар	: --/--	: ишлемишун:	: --/--	: --/--
11	: Мисклалар	: чирун	: --/--	: суалар	: --/--
12	: Кѳынрин клѳвалах:	: --/--	: --/--	: --/--	: --/--
13-14	: ѳаѳиев М. «ѳалиб хѳа:	: клѳлун	: устад. клѳлун:	: суалар	: --/--
	: йи кѳил»	: чирун	: --/--	: --/--	: --/--
15-16	: Кѳ.Саид. «ѳубарук»,	: клѳлун	: уст.клѳлун	: --/--	: --/--
	: «Аквазвач заз»,	: --/--	: --/--	: --/--	: --/--
17-18	: М.Али. «Ватан», «Кесиб-	: клѳлун	: --/--	: --/--	: --/--
	: вал».	:	:	:	:
19	: Классдилай кѳеце клѳлай:	:	:	:	:
	: эсеррай тарс	:	:	:	:
20-21	: Е.ѳмин. «Билбил», «Хуп1	: клѳлун	: уст. клѳлун	: --/--	: --/--
	: яршугъ я!»	:	:	:	:

№№	Тарсунин тема	Тарсунин	Аялрин	Ахтармиш-	Нетижа
:	:	жуьре	гьерекатар	дай жуьре	:
1	:Художественный литература.	суьгьбет	чирвилер	суалар	суьгьбет
2	:Манияр	:келун	уст.келун	--/--	чирун
3-4	:Махар: «Гьуьлуьн шив».	--/--	--/--	--/--	суьгьбет
	: «Акьуллу данарбан».	:	:	:	:
5	:Кхьинрин кIвалах	:кхьин	тамамарун	:	:
6-7	:Х.Тагьир. «Балашан зиян»	:келун	уст.келун	суалар	суьгьбет
8	:Кь.Саид. «Душман ханариз»	:келун	уст.келун	суалар	келун
9	:Кхьинрин кIвалах	:кхьин	тамамарун	:	:
10	:Класдилай кьеце келай	:суьгьбет	суьгьбет	--/--	суьгьбет
	: эсеррай тарс	:	:	:	:
11-12	:Е.Эмин. «Дуьньядиз».	:келун	уст.келун	--/--	келун
	: «Дуьнья гьей!»	:	:	:	:
13-14	:М.Мардали. «Етимди-	:келун	уст.келун	--/--	--/--
	: кай», «Шалбуз дагьдиз»	:	:	:	:
15	:К.Абдуллагь. «Чир хьа-	--/--	--/--	гекьигун	чирун
16	:Кхьинрин кIвалах	:кхьин	тамамарун	:	:
17	:Дагьустандин халкьарин	:суьгьбет	:	--/--	:
	: литературайрикай	:	:	:	:
18-19	:У.Батирай. «Къаварални:	:келун	уст.келун	суалар	келун
	: кимерал за манияр...»	:	:	:	:
20	:Кхьинрин кIвалах	:кхьин	тамамарун	:	:
21	:Класдилай кьеце кел-	:суьгьбет	суьгьбетар	--/--	чирун
	:лай эсеррай тарс	:	:	:	:
22-23	:Й.Къазакь. «Итим...»	:келун	уст.келун	--/--	чирун
	: «Сибирдай кагъаз»	:	:	:	:
24-25	:С.Сулейман. «Жува-	--/--	--/--	--/--	--/--
	: «кай...», «Дидедиз».	:	:	:	:

:	«Веледдиз»	:	:	:	:
26	:А.Муталибов. «Ватан»	--/--	--/--	--/--	:
27-29	:Кь.Межидов. «Уру-	:келун	уст.келун	--/--	суьгьбет
	: сатдин цуьк»	:	:	:	:
30-32	:М.Шихвердиев. «Рагь	:келун	суьгьбетун	гьялун	--/--
	: кьаршиламишзава»	:	:	:	:
33	:Б.Салимов. «Ядигар»	:келун	уст.келун	--/--	чирун
34-35	:И.Гусейнов. «РикIин:	:келун	уст.келун	--/--	--/--
	: клусар»	:	:	:	:
36	:Кхьинрин кIвалах	:кхьин	тамамарун	:	:
37	:Класдилай кьеце кел-	:суьгьбет	суьгьбетар	:	:
	:лай эсеррай тарс	:	:	:	:
38-40	:А.Магьмудов. «Стхаяр»	:келун	уст.келун	гьялун	чирун
41-42	:Жамидин. «Шурва».	:келун	уст.келун	--/--	--/--
	: «Масадаз атIай фур»	:	:	--/--	:
43-44	:А.Алем. «Херосима»	:келун	уст.келун	--/--	чирун
45-46	:М.Алпан. «Ирс», «Веси»	--/--	--/--	--/--	--/--
47	:Кхьинрин кIвавлах	:кхьин	тамамарун	:	:
48	:Класдилай кьеце кел-	:суьгьбет	суьгьбетар	:	:
	:лай эсеррай тарс	:	:	:	:
49-51	:М.Меликмамедов. «Зи:	:келун	уст.келун	суалар	чирун
	:бахтуниз...», «Зи чил...»	:	:	:	:
52-53	:П.Фатуллаева. «Цуьк».	--/--	--/--	--/--	--/--
	: «Бубу»	:	:	:	:
54-55	:Ф.Нагьиев. «Зи чIал	--/--	--/--	--/--	--/--
56	:Класдилай кьеце кел-	:суьгьбет	суьгьбетар	--/--	--/--
	:лай эсеррай тарс	:	:	:	:
57	:Кхьинрин кIвалах	:кхьин	тамамарун	:	:
58	:Дагьустандин халкьарин:	суьгьбет	рикIел хуьн	суалар	чирун
	: литературайрикай	:	:	:	:

37 : Чепер Касбуба. «Яйлахда»:	келун	: уст. келун	: суалар	: чирун
: «Гуъзел гатфар»	:	:	:	:
38-39: Ш Къафланов. «Садвал»,	: --/--	: --/--	: --/--	: --/--
: «Тек тар», «Хайи чил»	:	:	:	:
40-42: М Гъажиев. «Са булагдай	: суъгъбет	: суъгъбет	: гъялун	: чирун
: яд хъвайибур»	:	:	:	:
43 : Кхъинрин кIвалах	: кхъин	: тамамарун	:	:
44 : Класдилаь къеце кIелай	: суъгъбет	: суъгъбетар	: гъялун	:
: эсеррай тарс	:	:	:	:
45-46: Я.Яралиев. «Агалай сндох»:	келун	: суъгъбет	: --/--	: чирун
47-48: Н.Мирзосев. «Цацар алай	: --/--	: --/--	: --/--	: --/--
: цуьк».	: чирун	: тикрарун	: жагъурун	: --/--
49-50 : Б.Гъажикъулиев. «Заз эвера»:	келун	: суъгъбетун	: гъялун	: --/--
51 : Класдилаь къеце кIелай	: суъгъбет	: суъгъбетар	: --/--	: --/--
52 : К.Мусаев. «Зи халкъ», «Къи-:	келун	: уст. келун	: суалар	: чирун
: зилгуьлрин дередин руш»	:	:	:	:
53-54: Р.Гъажиев, «Диде ва дагълар»:	--/--	: суъгъбетун	: гъялун	: --/--
55-56: Абд. Исмаилов. «Къулан...»	: --/--	: уст. келун	: суалар	: --/--
57 : Класдилаь къеце кIелай	: суъгъбет	: суъгъбетар	: --/--	: --/--
58 : З.Къафланов. «Хуьруьн нуькI»:	келун	: уст. келун	: --/--	: --/--
59 : Кхъинрин кIвалах	: кхъин	: тамамарун	:	:
60 : Дагъустандин халкъарин...	: суъгъбет	: суъгъбетар	: гъялун	: --/--
61-62: М.Хуршидов. «Сулак шагъид я»:	келун	: суъгъбетун	: --/--	: чирун
63 : Кхъинрин кIвалах	: кхъин	: тамамарун	:	:
64-65: А.Гъафуров. «Зи уьмуьр»	: суъгъбет	: суъгъбетар	: гъялун	: --/--
66 : Б.Митаров. «Дустариз ха-:	келун	: уст. келун	: --/--	: --/--
67 : Класдилаь къеце кIелай	: суъгъбет	: суъгъбетар	: --/--	: --/--
: эсеррай тарс	:	:	:	:
68 : Йиса кIелай эсерар тикрарун:	--/--	: тикрарун	: суалар	:

У111 классда

Учебный планди У111 классда хайи литература чирун патал гъафтеда 2 сят,
кIелунин йиса 68 сят чара авунва. абур тахминан икI пайиз жада:

эсерар кIелуниз – 56 сят:

чIал гегъеншардай кIвалахдиз – 8 сят:

класдилаь къеце кIелай эсеррикай суъгъбетриз – 4 сят.

№№:	Тарсунин тема	: Тарсунин	: Аялрин	: Ахтармиш-	: Нетижа
:	:	: жуьре	: гъерекатар:	дай жуьре	:
1	: Гъахъун: халкъдин	: суъгъбет	: аннамишун:	суалар	: суъгъбет
:	: мецин эсерар ва	:	:	:	:
:	: литература	:	:	:	:
2-3	: Хайи литературадин	: --/--	: кхъин	: --/--	: --/--
:	: сифте кылер	:	:	:	:
4-5	: К.Мелик. «Гъамиша	: кIелун.	: кIелун,	: суалар	: чирун
:	: хъухъ...», «Вун...»	: суъгъбет	: аннамишун	: гъялун	:
6	: Кхъинрин кIвалах	: кхъин	: тамамарун	:	:
7-8	: М.Къемер. «Кузава...»:	кIелун	: аннамишун	: суалар	: --/--
9-10	: ХУ11-ХУ111 асиррин	: суъгъбет	: чирун	: --/--	: --/--
:	: литературадикай	:	:	:	:
11-12:	Къ.Саид. «Агъадиз»,	: кIелун	: уст. кIелун	: гъялун	: чирун
:	: »Мани лагъ, ашукъ!»	:	:	:	:
13	: Кхъинрин кIвалах	: кхъин	: тамамарун	:	:
14-15:	Х1Х асирдин литера-	: суъгъбет-	: кхъин	: гъялун	: --/--
:	: турадикай	: лекция	:	:	:
16-17	: Мирзе Али. «Къеледай»	кIелун	: уст. кIелун	: суалар	: чирун
:	: «ЗатI туш»	:	:	:	:
18	: Класдилаь къеце кIе-	: суъгъбет	: суъгъбетар	: гъялун	: --/--
:	: лай эсеррай тарс	:	:	:	:

эсерар чируниз - 56 сят:

ч1ал гегьеншардай к1валахдиз - 8 ят:

классдилай кьеце к1елай эсеррикай суьгьбетриз - 4 сят.

№№	Тарсунин тема	Тарсунин жуьре	Аярин гье-	Ахтармишдай:	Нети-
:	:	:	рекатар	жуьре	жа
1.	: Гьахьун: худ. ва :	:	:	:	:
:	: илимдин литература: суьгьбет	:	: кхьин :	: суалар :	: чирун
2-3	: 1960-1985-йисарин лит.: --/--	:	: --/-- :	: --/-- :	: --/--
4-5	: Ш.-Э.Мурадов. «Рагъ», :	:	:	:	:
:	: «Зул - гьарай» :	: к1елун	: уст. к1елун :	: гьялун :	: чирун
6-8	: А.Агъаев. «Лезгияр» :	:	:	:	:
:	: романдай ч1укар :	: суьгьбет-лекция: суьгьбет:	: --/-- :	: --/-- :	:
9	: Кхьинрин к1валах :	: кхьин :	: тамамарун :	:	:
10-12	: А.Саидов. «Уста Идрис»: :	:	:	:	:
:	: поэмадай ч1укар :	: суьгьбет-лекция: суьгьбет:	: гьялун :	: чирун	:
13-15	: М.Гьажиев. «Ирид къаш»: :	:	:	:	:
:	: повестдай ч1укар :	: --/-- :	: --/-- :	: --/-- :	: --/--
16-17	: Б.Салимов. «Рик1икай:	:	:	:	:
:	: риваят», «Бармакдикай :	:	:	:	:
:	: риваят» :	: к1елун	: уст. к1елун :	: гьялун :	: чирун
18	: Классдилай кьеце к1е-:	:	:	:	:
:	: лай эсеррай тарс :	: суьгьбетар	: анализ :	: суалар :	: чирун
19-20	: А.Мегьман. «Ватан :	:	:	:	:
:	: я зи» :	: к1елун	: уст. к1елун :	: суалар :	: --/--
21-23	: А.Магьмудов. «Веси»: :	:	:	:	:
:	: повестдай ч1укар :	: суьгьбет-лекция: суьгьбетар:	: гьялун :	: чирун	:
24	: Кхьинрин к1валах :	: кхьин :	: тамамарун:	:	:
25-26	: И.Гьуьсейнов. «Къва-:	:	:	:	:
:	: нер» поэма :	: суьгьбет-лекция: суьгьбетар:	: суалар :	: чирун	:
27-28	: Жамидин. «Куьмек-:	:	:	:	:
:	: да чна», «Валай к1ани:	:	:	:	:
:	: дуст авач», «Тарифри :	:	:	:	:
:	: алдатмишна» :	: шиирар к1елун: уст. к1елун :	: гьялун :	: --/--	:
29-30	: А.Алем. «Суьгьурдин:	:	:	:	:
:	: ялав», «Рекьикай поэма»: суьгьбет-лекция: суьгьбетар:	: суалар :	: --/--	:	:
31-33	: Гь.Кьурбан. «Ракнинин:	:	:	:	:
:	: муг» романдай ч1укар :	: --/-- :	: --/-- :	: --/-- :	: чирун
34	: Кхьинрин к1валах :	: кхьин :	: тамамарун:	:	:
35-36	: Х.Хаметова. «Ст1ал ва :	:	:	:	:

:	: кьван» поэма	:	: суьгьбет	:	: анализ :	: суалар :	: чирун
37	: Классдилай кьеце к1е-:	:	:	:	:	:	:
:	: лай эсеррай тарс :	: суьгьбет	:	: суьгьбетар:	: суалар :	: --/--	:
38-39	: А.Кьардаш. «Халкьдин :	:	:	:	:	:	:
:	: чин», «Алпан» :	: к1елун	:	: уст. к1елун :	: суалар :	:	:
40	: Кхьинрин к1валах :	: кхьин	:	: тамамарун :	:	:	:
41-42	: Дагьустандин XX асир-:	:	:	:	:	:	:
:	: дин 2-паюннин лит-ра :	: суьгьбет-лекция: суьгьбетар	:	: суалар :	: чирун	:	:
43-45	: Р.Гьамзатов. «Эхирим-:	:	:	:	:	:	:
:	: жи кьимет» поэма :	: --/--	:	: --/-- :	: --/-- :	:	:
46	: Кхьинрин к1валах :	: кхьин	:	: тамамарун :	:	:	:
47-48	: М.Митаров. «Устад» :	: к1елун,	:	: уст. к1елун :	:	:	:
:	: поэмадай ч1укар :	: суьгьбет	:	: суьгьбетар :	: суалар :	: чирун	:
49-50	: А.Абу-Бакар. «Дарги : суьгьбет-	:	:	:	:	:	:
:	: рушар» повестдай ч1укар: лекция :	: --/--	:	: --/-- :	: --/-- :	:	:
51	: Кхьинрин к1валах :	: кхьин	:	: тамамарун :	:	:	:
52	: Классдилай кьеце к1е-:	:	:	:	:	:	:
:	: лай эсеррай тарс :	: суьгьбетар	:	: суьгьбетар :	: суалар :	: чирун	:
53	: С.Увайсов. «Инсан». :	:	:	:	:	:	:
:	: «Девлет», «Раб» :	: к1елун, суьгьбет: уст. к1елун	:	: --/-- :	: --/-- :	:	:
54-55	: Ф.Бахшиев. «Ц1ай :	:	:	:	:	:	:
:	: кьун» повестдай ч1укар» : --/--	:	: суьгьбетар	:	: --/-- :	:	:
56-58	: Алай девирдин шиират: суьгьбет-лекция: --/--	:	: --/-- :	: --/-- :	: --/-- :	:	:
59-61	: Алай девирдин гьикаят: --/--	:	: --/-- :	: --/-- :	: --/-- :	:	:
62-63	: Алай девирдин драматургия: --/--	:	: --/-- :	: --/-- :	: --/-- :	:	:
64	: Кхьинрин к1валах :	: кхьин	:	: тамамарун :	:	:	:
65	: Классдилай кьеце :	:	:	:	:	:	:
:	: к1елай эсеррай тарс :	: суьгьбетар	:	: суьгьбетар :	: суалар :	: чирун	:
66-67	: Муаллимди ва я аял-:	:	:	:	:	:	:
:	: ри хкягьай эседай тарс: суьгьбет	:	: суалар	:	: кьейдер: --/--	:	:
68	: Йиса к1елай эсерар :	:	:	:	:	:	:
:	: тикрарун	:	: тикрарун	:	: тикрарун :	: суалар :	: чирун

2)Образование ахтармишдай рекьер

Аялри У-Х1 классра хайи литературадай кьачун лазим тир образование ахтармишун патал методикадин ихьтин амалар ва кьайдаяр ишлемишда: *текст к1елун, суалар, суьгьбет, анализ, жуван фикир дугьун, кьимет гун, сочинение, доклад ва рецензия кхьин, тестр ишлемишун* ва мсб.

Тестар к1елунин четвуртдин, зур йисар ва йисан эхирда ишлемишда.

У1 класда

а) Аялри хуралай ихътин эсерар чирда:

Емин Э. «Дуъньядиз».

Миграгъ М. «Шалбуз дагъ».

Ст1ал С. «Веледдиз».

Гъамзатов Р. «Лезгияр».

Гъажиев М. «Къарагуъз» (*муаллимди къалурай ч1ук*).

Меликмамедов М. «Зи чил я ам».

Муталибов А. «Ватан».

Нагъиев Ф. «Зи ч1ал».

б) Аялри класдилай къеце ихътин эсерар ва ктабар к1елда:

1.

Квасадин аламатар.

Къагъриманвилини манияр.

Лезгийрин поэзиядин антология.

Лезги халкъдин махар.

2.

Абдул Фетягъ. Гъикаяяр.

Алибегова Б. Шиирар.

Алпан М. Гъикаяяр.

Гъуъсейнов И. Шиирар.

Магъмудов А. Цуъкверин к1унч1.

Межидов Къ. К1вачерик лувар квай Алуш.

Меликмамедов М. Гележег.

Мурадов Ш.-Э. Шалбуз дагъларин шагъвар.

Рашидов А. Шиирар.

Саидов А. Зи экуъ гъед.

Салимов Б. Мани хуъруъз хтана.

Ст1ал Сулейман. Хкъагъай эсерар.

Шайдаев Я. Гъикаяяр ва повестар.

Шерифов Н. Чигедин ст1ал.

Шерифов И. Шиирар.

3.

Абуков К. Гъикаяяр ва повестар.

Аминов М.-З. Шиирар ва поэмаяр.

Багандов Г. Шиирар ва поэмаяр.

Бахшиев Ф. Повестар.

Расулов А. Гъикаяяр ва повестар.

Шагъмарданов Ш. Шиир ва гъикаяяр.

в) Ватандин. Виридуъньядин ва милли суварар къейдда (абур винидихъ къалурнава).

У11 класда

а) Аялри ихътин эсерар хуралай чирда:

«Шарвили» (*аялри хкъагъай са ч1ук*).

Къуъчхуър С. «Зи чарх къулухъ элкъвена».

Лезги Агъмед. «Я залум хан».

Етим Э. «Гъарай, эллер!»

Ст1ал Саяд. «Кавхадиз».

Ст1ал Сулейман «Тербия».

Мурадов Ш.-Э. «Ватан».

Гъажиев М.. «Са булагдай яд хъвайибур» (*повестдай аялри хкъагъай са ч1ук*).

Шабатов Ш.. «Илиф Макъаз!» (*поэмадай са ч1ук программадилай алава яз*).

б) Аялри ихътин эсерар ва ктабар к1елда:

1.

Къагъриманвилини манияр.

Лезгийрин поэзиядин антология.

Салимов Б. Суьгьурдин зуьрне.
 Тагьиров Ш. Фяледин гьилер.
 Хаметова Х. Лепедин цѣлхемар
 Эфендиев З. Гьикаяяр ва повестар.
 Яралиев Я. Гьикаяяр.

2.

Амир Гъази. Шиирар ва поэмаяр
 Генжеви Низами. Поэмаяр.
 Гъафуров А. Шиирар.
 Гъамзатов Р. Поэмаяр.
 Дагъустандин поэзиядин антология.
 Мегъамедов Муса. Гапур.
 Увайсов С. Шиирар.
 Шамхалов Манаф. Гьикаяяр.

в) Ватандин, Виридуьньядин ва милли суварар кьейлда (абур винидихъ кьалурнава).

IX классда

а) Аялри ихьтин эсерар хуралай чирда:

Мурадов Ш.-Э. «Рагъ» (аялри хьагъай чӀук)
 Саидов А. «Уста Идрис» (аялри хьагъай чӀук).
 Межид Гь. «Ирид къаш» (аялри хьагъай чӀук).
 Гьуьсейнов И. «Къванер» (муаллимди хьагъай чӀук).
 Жамидин. «Куьмекда чна».
 Къардаш А. «Халкъдин чин».

б) Аялри ихьтин эсерар ва ктабар кӀелда:

1.

Абдул Фетягъ. Шиирар ва гьикаяяр.
 Азизханов К. Девирдин зенг.
 Алем А. Гьуьлуьн зенгер.

Асланов И. Гьикаяяр ва повестар.
 Ведихов М. Гьикаяяр ва повестар.
 Гьаким Къ. Чан алай дагълар.
 Гъасанов З. Умудлу кам.
 Жамидин. Сатирикдин куьрекар.
 Казимов К. Гьикаяяр ва повестар.
 Къафланов З. Шиирар.
 Лезги Нямет. Шиирар.
 Магъмудов А. Чун стхаяр я.
 Мурадалиев Ж. Шиирар ва поэмаяр.
 Меликмамедов М. Беневша хьиз экъечӀда.
 Мурадов Ш.-Э. Инсанвили баркалла!
 Рамазанов Къ. Шиирар.
 Ризванов З. Шиирар ва поэмаяр.
 Саидгъасанов С. Шиирар.
 Саидат. Шиирар.
 Фатуллаева П. Шиирар.
 Шабатов Ш. Девирдин лишанар.
 Шерифов И. Шиирар.
 Шихвердиев М. Гьикаяяр ва повестар.
 Яралиев Я. Михь булутар.

2.

Адамов А. Шиирар.
 Бахшиев Ф. Гьикаяяр ва повестар.
 Гъамзатов Р. Зи Дагъустан.
 Рашидов Р. Шиирар.
 Култаев А. Шиирар ва поэмаяр.
 Казиев Ш. Шиирар ва поэмаяр.

2) Илимдинни методикадин литература

а) Лезги чӀалал

- Агъаев А. Гь. Етим Эмин. – Махачкъала, 1958.
- Агъаев А. Гь. Лезгийрин литература. – Махачкъала, 1959.
- Агъмедханов Т. Ж. Ватандин тӀвар рикӀе аваз. – Магъачкъала, 2004.
- Акимов Къ. Х. Школада лезги литература чирунин методикадин месэляяр. – Махачкала, 1983.
- Акимов Къ. Х. Школада халкъдин мецин эсерар чирун. – Махачкъала, 1989.
- Акимов Къ. Х. Лезги литературадин тарсар. V-класс. – Махачкъала, 1992.
- Акимов Къ. Х. Лезги зарияр. – Магъачкъала, 2001; 2015.
- Акимов Къ. Х. У-Х1 классра лезги литературада аялрин чирвилер ахтармишун патал тестер. – Магъачкъала, 2002.
- Акимов Къ. Х. Лезги литературадин терминрин кӀватал. – Магъачкъала, 2012.
- Акимов Къ. Х. Лезги литературадин методика. – Магъачкъала, 2013.
- Гашиаров Гь. Гь. Лезгийрин литература. – Махачкъала, 1979.
- Гашиаров Гь. Гь. Лезги литература школада. – Махачкъала, 1974.
- Гашиаров Гь. Гь. Лезги эдебиятдин тарих. – Магъачкъала, 2011.
- Жамалов Ж. Н. Гьаким Къурбанан романрикай суьгьбетар. – Магъачкъала, 2008.
- Казимов К. М. Хуьруьг Тагьир. – Магъачкъала, 1990.
- Лезги ва Дагъустандин литературайрин программаяр. У-Х1 клссар. – Магъачкъала, 2012.
- Лезги ва Дагъустандин литератураяр. Шегьердин мектебар патал программаяр. У-Х1 классар. – Магъачкъала, 2002.
- Лезги литературада У-IX классар патал гьукуматдин стандартар. – Магъачкъала, 2007.
- Литературадин яратмишунрин дибар Программа. У-Х1 классар. – Магъачкъала, 2001.

Мектебда лезги литература чирунин дережа хкаждай рекьер. – Магъачкъала, 2009.

Несрединов Ф. Н. Гьаким Къурбан мектебда. – Магъачкъала, 2006.

Несрединов Ф. Н. Етим Эминан яратмишунрай тарсар. – Магъачкъала, 2011.

Османова С. Р. Етим Эминан уьмуьр ва яратмишунар чирдай тарсар. – Магъачкъала 2009.

Османова С. Р. Гьаким Къурбанан эсердай адетрин тушир тарсар. – Магъачкъала, 2010.

Османова С. Р. IX классда лезги шииратдикай малуматар. – Магъачкъала, 2011.

б) Урус чӀалал:

Абдулина Л. И. и др. Нетрадиционные уроки литературы в У-Х1 классах. – М., 2011.

Акимов К. Х. Вопросы методики преподавания дагестанской литературы. – Махачкала, 1981.

Акимов К. Х. Лезгинская национальная проза: история развития жанровой системы. – Махачкала, 1998.

Акимов К. Х. Сатира и юмор Жамидина. – Махачкала, 2002.

Акимов К. Х. Лезгистан: энциклопедия. – Махачкала, 2011.

Вагабова Ф. И. Формирование лезгинской национальной литературы. – Махачкала, 1970.

Гамзатов Г. Г. Формирование многонациональной литературной системы в дореволюционном Дагестане. Махачкала, 1978.

Гашиаров Г. Г. Лезгинская ашугская поэзия и литература. Махачкала, 1976.

Гашиаров Г. Г. Лезгинская литература. история и современность. – Махачкала, 1998.

Голубков В. В. Методика преподавания литературы в средней школе. Москва, 1971.

История дагестанской советской литературы. В 2-х томах. – Махачкала, 1967.

Изложенияр кхын патал хкядай текстера икван гафар хъун лазим я:

V класса – 100-140.

VI класса – 140-180.

VII класса – 180-220.

VIII класса – 240-280.

IX класса – 300-400 гаф.

Сочиненийрин объем икванди хъана кланда:

V класса – 1-1,5,

VI класса – 1,5-2,

VII класса – 2-2,5,

VIII класса – 2,5-3,

IX класса – 3-4 дафтардин чин.

Эгер сочиненидин мана ачухарнаваз ва я ачухар тавунваз хъайитIа, адан объем артух ва я тIимил авуни кьимет хкажуниз ва я агъуз авуниз таъсирдач.

Гъар са сочинение V–VII классра гъафтедин вактунда, VIII–IX классра 10 йикъан вахтунда ахтармишда ва аялрив вахгуда.

Сочиненидиз кьве кьимет эцигда: сад лагъайди манадай ва гуъзелдаказ кхъиз алакьунай, кьвед лагъайди – савадлувилай. Са-вадлувилай сочиненидиз гъихътин кьимет эцигдатIа, «Дидедин чIалай чирвилериз кьимет гунин уълчмейра» кьалурнава.

а) Мецин жавабриз кьимет гун

Хайи литературадин тарсара аялрин мецин жавабриз кьимет гудайла, муаллимди гъар са классдин программа ва ихътин кьилин истемишунар фикирда кьада:

1. КIелзавай эсердин текст чир хъун ва адан мана-метлебдинни художественный кьетIенвилерин гъавурда акъун.

2. Эсерда кьиле физвай гьерекатрнн, игитрин кьилихрин ва амалрин арада авай алакъяр ачухариз алакьун.

3. КIелзавай эсердин кьилин фикирни эстетикадин мана ачухарунин карда художественный такъатрин метлебдин гъавурда акъун.

4. Литературадин илимдикай чирвилер хъун ва абур, гъам класса, гъамни кIвале кIелай эсерар анализ ийидайла, ишлемишиз алакьун.

5. Рахунрин дуъзгуънвал, жавабрин туькIвейвал ва текст кIелунин устадвал. V–XI классра аялри текст са декъикъада ихътин йигинвал аваз кIелда:

V класса – 90-100,

VI класса – 100-110.

VII класса – 100-120,

VIII класса – 120-130,

IX класса – 130-140 гаф.

Винидихъ кьалурнавай истемишунар фикирда кьуна, аялрин мецин жавабриз ихътин *кьиметар* эцигда:

Мягкем чирвилер ва кIелзавай эсердин мана дериндай чир хъун кьалурзавай жавабдай; эсердин вакъиайрин ва игитрин кьилихринни амалрин арада авай алакъяйрин гъавурла тваз алакьунай; эсердин кьилин фикирринни эстетикадин мана ачухарунин карда художественный такъатрин метлеб кьалурнавай; художественный эсер анализ ийидайла, литературадин илимдин чирвилер ишлемишиз алакьунай ва вичин кьейдер тестикъарун патал текст ишлемишунай; литературадин чIалалди хъсан рахаз алакьунай «5» *кьимет* эцигда.

Мягкем чирвилер ва кIелзавай эсердин мана лазим кьадар дериндай чир хъун кьалурзавай жавабдай; эсердин вакъиайрин, игитрин кьилихрин ва амалрин арада авай алакъяйрин гъавурда тваз алакьунай; эсердин кьилин фикирринни эстетикадин мана ачухарунин карда художественный такъатрин метлеб кьалурнавай; эсер анализ ийидайла, литературадин илимдин чирвилер ишлемишиз алакьунай; вичин фикирар, кьейдер тестикъарун патал эсердин текст ишлемишиз алакьунай; вичин фикирар, кьейдер тестикъарун патал эсердин текст ишлемишунай ва литературадин чIалалди рахаз алакьунай, эгер и жигъетдай сад-кьве жавабдиз кимивилер хас яз хъайитIа, «4» *кьимет* эцигда.

У-ХI классра Лезги ва Дагъустандин литературайрай кIелунин йисан эхирда тухудай мецин ва кхьинрин ахтармишунин кIвалахрай атанвай къиметрикай аялри гъар са классда къачунвай образованидиз гуз жедай къимет (лап хъсан, хъсан, са жсуьре ва я пис) тешкилда.

К ъ и л е р

Гъавурда твадай чар	3
1. Аялриз У-IX классра хайи литературада гудай образование	5
1) Образованидин мана	
2) Аялрин гьерекатар	
3) Аялрин чирвилерин, алакьунрин ва вердишвилерин дережа	
11. Образование тешкилдай рекьер	
1) Образование гудай темайрин план	
2) Образование ахтармишдай рекьер	
3) Классдилай къеце тухудай кIвалах	
111. Образование гуз куьмекдай рекьер	
1) Техникадин алатар патал тадаракар	
2) Илимдинни методикадин литература	
3) Литературада аялрин чирвилериз, алакьунриз ва вердишвилериз къимет гудай уьлчмеяр	

**ДОКУМЕНТ ПОДПИСАН
ЭЛЕКТРОННОЙ ПОДПИСЬЮ**

СВЕДЕНИЯ О СЕРТИФИКАТЕ ЭП

Сертификат 603332450510203670830559428146817986133868575805

Владелец Касаева Ульяна Алиевна

Действителен с 25.02.2021 по 25.02.2022